

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था

(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)

एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,

३, महापालिका मार्ग,

धोबीतलीव, मुंबई - ४००००१

रजि.नं. एक १६०९४ (मुंबई)

दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५

Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटीचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेज्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्षया विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ६.

मार्च १८८३.

अंक ३.

हे मासिक पुस्तक

पुणे येथे

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छापिले.

किंमत ८ आणे.

सूचना.

मराठी कवितेच्या पोटांत 'अनेककवि' असे सदर घालून जी प्रकरणे छापिली जात आहेत त्यांच्या पृष्ठांचा अनुक्रम निरनिराळा न ठेवितां एक सारखाच ठेविला आहे. येणे करून हीं सर्व किरकोळ प्रकरणे एका ठिकाणीं बांधितां येतील, यांचा आरंभ आनंदतनयकृत ताटकावध या प्रकरणापासून झाला आहे व पुढे देवनायकृत श्रावणाख्यान, चतुर्भुजसामायण, उद्धवचिद्वनकृत भगवद्गीता वगैरे प्रकरणे आली आहेत—याचप्रमाणे संस्कृत काव्यांचे पोटांत 'अनेके' या सदराखाली सादाशिखी वगैरे लहान लहान काव्ये येत असतात, त्यांच्याही पृष्ठांचा अनुक्रम एक सारखाच ठेविला आहे असे केल्याने हीं हीं एका ठिकाणीं बांधितां येतील.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

बखरी.

नागपूरकर भोंसल्याची बखर..... ९-२४

मराठी कविता.

श्रीरामदासस्वामिकृत युद्धकांड ४१-४८

अनेक कवि—अमृतरायकृत शुक-चरित्र १६७-१७४

संस्कृत काव्ये.

अनेके—श्रीशंकराचार्यकृत वेदांतसार व स्वात्मानंदप्रकाश. ६१-६८

श्रीशिवकाव्यम्- १०९-११६

ठेवून, आपण जातीने काशीचे मार्गे निघून, भागानगरास जाऊन, तेथून आल्या देशास महत् प्रयासाने महाराज दाखल झाले. वर्षानंतर चिरंजीव संभाजी राजे यांजला ब्राम्हण घेऊन येत असतां मार्गांत गलबला झाला जे, संभाजी राजे यांजला ब्राम्हण आपला पुत्र म्हणून घेऊन जातो. तर ते काळी समुदाय ब्राम्हणांचा यास अटकाव झाला. याजकरितां ब्राम्हणास चौकीदार बोलले कीं “ तुम्ही पितापुत्र जेव्हां अहांत तेव्हां एक जागीं भोजन करावें.” यांनी उत्तर केलें कीं, “ हा आमचा धर्म नाही, दूध पोहे म्हणाल तर असो.” असा प्रकार होऊन निभावून संभाजी महाराजांस ब्राम्हणांनीं आणिलें. पितापुत्राच्या भेटी झाल्या, फार संतोष झाला. राजश्रींनीं आपले पाठीमागे कुटुंबाचा व प्रांताचा बंदोबस्त चांगला राहिला हें पाहून, आपले जागीं फार खुब झाले. मागती राजश्रींनीं फौजेचा घांट घालून पातशाही फौजेची लढाई घेऊन २७ किले मिर्जा राजे जयसिंग यांनीं घेतले होते ते पुनः राजश्रींनीं मोठा पराक्रम करून घेऊन जैवामर्दनि ठाणें ठाणीं जाग जागीं बसविलीं. नंतर कोणे एके दिवशीं स्वारी शिकारीस अरण्यांत गेले असतां तेथें, रामदास

(भागोल पृष्ठावरून.)

केले होते. तसेंच बैराग्यांचे मेळांत मिळून तेथून वृक्षक्षेत्रास गेले. तेथून उत्तर मानस, हरिद्वार करून गंडकी अयोध्या दर्शन करून ओकाशी व प्रयाग यात्रा करून गयेस आले तेथें गयावर्जन केलें. त्रिस्थळी यात्रा, कातिक स्नानें माघस्नानें सांग करून बराबरचे सर्व यांजपासून यात्रा वगैरे करून देवगड, चांदे येथें येऊन श्री गंगातीरचीं क्षेत्रे करीत करीत वीस बाविस महिन्यांनीं महाराज निभावून आले.” वि. ज्ञा. वि. पु. १० पृ. २०२ पहा.

५१. हैदराबाद=भागानगर असें नांव पडण्याचें कारण, भागू या नांवाची कोणो रूपवती वेश्येला राहण्यासाठीं गोंवळकोंडें येथील एका बादशहानें बंगला बांधून दिला होता; त्याजसमोर्बतीं हें शहर वसलें होतें.

५२. “ मथुरेस पत्र पाठविलें जे, देशीं सुवरूप पावलों. या उपरि सावधपणें संभाजी राजे खांस घेऊन येणें, असें काशीपंतास लिहिलें त्यांनीं संभाजी राजे खांस घेऊन येतां वाटेनें त्यांचें स्वरूप सुंदर व सतेज तेव्हां त्या कोणी मातबर आहे अशी

चौकशी पडली. ते समयीं आली ब्राह्मण हा आमचा मुलगा असें सांगून एक जागीं बसून काशीपंतांनीं फराळ केला; असे प्रकारें संकटें करून निभावून आल्या वर महाराज फार संतोषी होऊन विश्वासू खरे झणून विश्वासराव असा काशिनाथपंतास किताब देऊन वाढविलें.” (विविधज्ञानविस्तार पुस्तक १० पृष्ठ २०२ पहा.) कृष्णाजीपंत व काशीराऊ व विसाजीपंत ह्या त्रिवर्गींनीं आपले कुटुंबासहित संभाजी राजे खांस जानवें धोतरें नेसवून आपला भाचा म्हणवून राजगडास आले. आणि राजियांस भेटले. मग राजे पुत्रास भेटले. आनंद थोर जाहला. मोठा दानधर्म केला आणि कृष्णाजीपंत त्रिवर्ग बंधूस “ विश्वासराव ” झणवून नांव किताब दिल्या (छ० अ० वि० शिव छ० चं च० पृष्ठ ४७ पहा.)

५३. सत्तावीस गड मोगलांस दिले होते ते मागती घ्यावे अशी शिवाजीनें तजवीज केली. मोरोपंत पेशवे वगैरे मडळीनें हे सत्तावीस किले परत घेतले.

५४. शौर्यानें

स्वामींचें दर्शन झालें. सत्पुरुष पाहून सेवा करावी हें चित्तांत येऊन कांहीं दिवस सेवाही केली. त्याजवरून स्वामी प्रसन्न होऊन अनग्रह दिला. याजवरून राजश्रींची मर्जी बहुत संतोषास पावली. नंतर गागाभैट आदींकरून ब्राह्मणांची संमती घेऊन सिंहासनावर बसले. शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरे ज्येष्ठमासी शुद्ध १३ स तैत्तिवशीन होऊन अष्टप्रधानादिक स्थापित केले. या विषयींचा दीर्घला सातान्यास राजमंडळांत बहुत टिकाणीं आहेच.

त्या प्रसंगीं भोंसले त्रिवर्गबंधू यांची सेवा पेशजी जागजागीं झाली ती लक्षांत होती असें असतां साबाजी भोंसले यांनीं विशालगडाचे मुक्कामीं विनंती केली याजवरून मुलां लेकरांस राहावयास जागा सनद १ नेमून दिली.

स्वस्ती श्री राज्याभिषेक शके पंधराशें शहाण्णव आनंदनाम संवत्सरे आश्विन बडुल दशमी मंदवासेर क्षत्रिय कुलावतंस श्री राजा शिवछत्रपति स्वामी यांनीं राजेश्री साबाजी विन मुधोजी भोंसले यांस दिलें. इनामपत्र ऐसीजे:-तुम्ही स्वामींचे पुरातन सेवक, एकनिष्ठपणें सेवा करून स्वामींस संतुष्ट केले. तुमचे चालवेणें स्वामींस अवश्यमेव तुम्ही विशालगडाचे मुक्कामीं दर्शनास आले ते वेळेस प्रसंगीं तुम्ही विनंती केली कीं, आपणास इनाम लेकरानलेकरी चालेल असा दिला पाहिजे, म्हणोन. त्याजवरून स्वामी तुम्हावर कृपाळू होऊन, तुम्हांस भूतन इनाम देई, कुलबाब, कुलकाम, खेरीज हक्कदार व इनामदार करून पूर्वमर्यादेप्रमाणें गांव वितपशील:-

१. मौजे शक्षसवाडी तर्फे रासिन देह १.

२. मौजे पिंपरी कोलेहर तर्फे कडेवली देह १.

एकूण देहे २ रास अजरामरात करून दिले असे, तरी सदहू गांव तुम्ही आपले मुलां लेकरीं, घेऊन इनाम तुम्ही वडिलांचे वंशपरंपरेनें अनुभवून स्वामींचे सेवन मनोभावे करून सुखरूप राहणें जाणिजे. लेखनालंकार:

याप्रमाणें सनद एक करून दिली व पुढें कांहीं एक दिवस राज्य करून शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरे चैत्र शुद्ध १५ रविवारसी दोन प्रहरीं रायगडीं राजश्रींचें देहवसान होऊन, परलोक साधन केला. देहावसानाचे पूर्वीं महाराजांचे चित्तां-

५५. काशीकर विद्वान ब्राम्हण. हा म. हाशास्त्रज्ञ पंडित होता. यास शिवाजीनें केशव पंडित, भालचंद्रभट्ट आणि सोमनाथ अट्ट कात्रे यांस पाठवून पैठणाहून रायगडास राज्याभिषेकाचे वेळीं आणविलें.

५६. सिंहासनावर.

५७. अष्टप्रधानाचीं नांवे संस्कृत आहेत.

प्रत्येकाच्या कामाची फोड चिटणीसाकडील शिवाजीच्या बखरीत केली आहे. (वि० ज्ञा० वि० पु० १३ पृष्ठ २३० पहा.)

५८. ही बखर लिहिणारांनें मल्हाररामरावकृत लघुपतिची बखर पाहिली असावी असें अनुमान होतें.

तील संकल्प जे, संभाजी महाराज अल्पबुद्धि, उग्र फार याजकरितां कैद ठेवून राजाराम राजे संभाजीचे सापत्नबंधु वय लहान, सौम्यरूप व राजेश्रींची दया ही त्याजवर बहुत, याजकरितां त्याजला मालकी देण्याचा सिद्धांत देहावसान होण्याचे पूर्वीच केला होता.

आणि शिवाजी महाराजांचे देहावसान झाल्यावर प्रिंतिनिधि व बाळाजी आवजी प्रभू चिटणीस यांनीं राज्यकारभार राजाराम साहेब राजांनीं करावा, असा नेम करून पन्हाळगडास, सोमंजी नाईक हक़िम व बहिरजी फरजंद व जनार्दनपंत होते त्यांस पत्र लिहून खंडोजी दासूदाचे नाईकाचे हातीं पाठविलें कीं, “संभाजीराजे यांस कैद करून ठेविणें, आणि राजाराम साहेब यांस, सोईसोई

५९. संभाजी कोणत्या प्रकारचा मनुष्य निपजेल हें भाकीत शिवाजीनें केलें होतें. (छ० अ० वि० शि० च० पृष्ठ ८८ पहा.)

६०. प्रल्हाद निराजी.

६१. बाळाजी आवजी—हे शिवाजी महाराजांचे प्रसिद्ध चिटणीस, उपनाव चित्रे यांचे वाडवडोल हबसाणांत दिवाणगिरीवर होते. त्यांनीं घोळवाडी नांवाचा गांव इनाम मिळविला म्हणून हे आपणास ‘घोलकर’ असें म्हणवूं लागले. बाळाजी आवजीचे वडोल आवजी हरि यांस विषाचा पेला पिऊन मरावें लागलें. बाळाजी आवजी शामजी आवजी व चिमणाजी आवजी खांस समुद्रांत बुडवून टाकवें असा राजाचा हुकूम झाला परंतु ते आपल्या आईसह राजापूर बंदरास गेले. तेथे ते आपल्या मामाजवळ लिहिण्यास होते. शिवाजी महाराजांनीं बाळाजी आवजीचें सुरेख अक्षर पाहून त्यास चिटणीसीचीं वस्त्रे सन १६४८त दिलीं. यांनीं महाराजांची सेवा एकनिष्ठपणें केली व अनेक कामीं हे फार उपयोगी पडले. तेव्हां महाराजांनीं त्याजकडे चिटणीसी वंश परंपरे कायम केली; पुढें संभाजीनें सोनगांवाजवळ बाळाजी आवजी यांस शके १६०३ मध्ये हत्तीचे पायीं मारिलें. (कायस्थ ग्रंथाच्या इतिहासाचीं साधनें नामक मासिक पुस्तक—पहा.)

६२. संभाजीच्या दुर्वर्तनाबद्दल शिवाजी नें त्यास पन्हाळे किल्यावर अटकेंत ठेविलें

होतें. संभाजी हा एका ब्राम्हणाच्या बायकोच्या पातिव्रत्याचा भंग करण्याच्या आरोपावरून अटकेंत होता. तो पळून दिलेला नास जाऊन मिळाला व परत आल्यावर पन्हाळे किल्यावर पुनः नजर कैदेंत होता.

६३. प्रस्तुत प्रकरणास अनुसरून संभाजीराजे खांच्या चरित्रांत पुढील उल्लेख आहे. “पन्हाळ्यास हवालदार बहिरजी नाईक इंगळे होते. व सोमाजी नाईक बंकी व हिरोजी फरजंद यांस खंडोजी जासुदांचा नाईक व गणोजी कावळा यांजबरोबर पत्रे पाठविलीं, व जनार्दन पंत सुमंत करविरीं होते यांसही पाठविलीं कीं “बेथील प्रसंग एक प्रकारचा आहे. संभाजी महाराज खांस कैद करून बहुत सावधपणें असावें. महाराजांचें वर्तमान फुटूं देऊं नये.” संभाजी महाराज खांसही पत्र त्याजपाशींच दिलें. परंतु बंदोबस्त झाल्यावर चाबिं असें सांगितलें. त्यांनीं जाऊन त्या अवस्थें पत्र देऊन कांहीं बंदोबस्त जाहला.”

६४. ही शिवाजीची दुसरी बायको, ही शिरके खांची कन्या हिचा पुत्र राजाराम याचा जन्म चैत्र शुद्ध त्रयोमीस झाला म्हणत त्याचें नांव राजाराम ठेविलें. हा पालथा उपजला तेव्हां शिवाजी झगाला कीं हि-लडीची पातशाही पालथी घालील. ज्योतिषांनींही असेंच भाकित केलें होतें (शि० छ० च० पृष्ठ ५९।६० पहा.)

आई साहेब यांचे आज्ञेवरून मंचकारूढ करून कारभार चालविला. ” हा मजकूर खंडोजीनीं जासूद यांजबरोबर पत्रे पाठविलीं होतीं तीं पत्रे घेऊन पन्हाळगडास गेला. तो संभाजी महाराज दरवाज्यांत बसले होते. त्यांनीं वर्तमान पुढिल्ले जे, “महाराज क्षेमकुशल आहेत. ? ” यांणीं उत्तर केलें कीं, “सुरक्षित आहेत.” खलबतास संभाजीराजे यांस नेऊन सर्व वर्तमान सांगितलें. “महाराजांस देव-आज्ञा झाली. राजाराम साहेब मंचकारूढ झाले, आणि पत्रे घेऊन आले. तुम्हांस कैद करावे, आपण सोमाजी नाईकास आणून पुसोंवे.” याजवरून सोमाजी नाईक किल्यावरील हाकम याजला आणून पुसूं लागले. तुम्हास महाराजांचे व तेथील कारभारी यांचे कागद आले ते दाखवावे. त्यांनीं कृत्रिम कागद होते ते दाखविले. याजवर खंडू जासूद आणून रुजुवात केली; सकल वर्तमान सांगितलें, तसेंच क्रोधे करून सोमाजी नाईकास व हवालदारास कोंडून ठेविलें. आणि लष्करचे सुभेदारांस व किल्लेदारांस जागजागी पत्रे लिहून पाठविलीं. आणि बंडोबस्त करूं लागले. त्या सहित शेंदोनशें लोकानिशीं संभाजी महाराज निघाले. मार्गांतही अवांतर लोक मिळविले आणि एकाएकी रायगडास आले. दरवाजे किल्याचे मोकळेच होते. तंव महालांत जाऊन वाड्यांत सोयराबाईराणीवर राग केला आणि बाहेर आले. याजवरून तिणें गळफांस लावून मृत्यु पावली. नंतर बाळाजी अवजी चिटणवीस यांजला बोलावून पुसिलें कीं “अशीं पत्रे काय म्हणून लिहिलीं. ? ” त्यांनीं विनंती केली कीं, “राणी साहेब व महाराजांची

६५. राजाराम शके १६०२ वैशाख वद्य ३स सिंहासनारूढ झाला.

६६. सोमाजी नाईक बंकी व सयाजी-पत कावळा ह्या दोघांस मारून टाकिलें असें अन्यत्र ठिकाणीं आढळतें.

६७. बहिरजी नाईक इंगळे.

६८. या समयीं संभाजीनीं जी धुमाळी उडविली तिचें वर्णन संभाजी राजे ह्यांचे चरित्र पृष्ठ ४ ह्यांत सविस्तर दिलें आहे.

६९. सोयराबाई साहेब हिजवर शिवाजी महाराजांस विषप्रयोग केल्याचा आरोप संभाजीनीं करून, तीस पुष्कळ जांच केला. एका भितीच्या कोनाड्यांत तिला चिणून घालून दूध देऊन ठेविली होती. तेथे ती तीन दिवस होती. तिसरे दिवशीं तिचा प्राण गेला.

७०. या पत्रांविषयीं संभाजी राजे ह्यांच्या चरित्रांत पुढील मजकूर आढळतो.

“बाळाजी आवजी ह्यांस बोलावणें करविलें जे. सरदार व पन्हाळा येथे बंदोबस्ताचीं पत्रे लिहावीं म्हणून सांगितलें त्यांनीं उत्तर केलें कीं “आम्हीं दरकदार राजाचे. खाबड वडील संभाजी महाराज असतां अशीं पत्रे आम्हीं लिहिणार नाहीं तेम्हांस हा आग्रह करण्याचें कारण नाहीं. तुमचे हातचे पत्र नसल्यास लोकांस पत्राचा विश्वास पडणार नाही. यास्तव तुम्हांकडे दरक त्या अर्थी बरीं वाईट पत्रे तुम्ही लिहावीं हैं तुम्हांस पात्र. लिहून द्यावीं.” ते समयीं निरुपाय व साहेबांची इतराजी दिसून आली. त्यावरून “मी लिहीत नाहीं मूल आवजी आहे त्यास स्वाधीन करितों-पाहिजे तसें करवा” म्हणोन उठोन गेले. आवजी बोवापासून पत्रे लिहून रवाना केलीं,

आज्ञा होती म्हणोन लिहिली." तेव्हां आज्ञा जाहली की, आह्मी मालक नाही. पूर्वापार विश्वासुक असतां तुमची लेखणी कशी वाहली! असा शब्द लावून हत्तीचे पायीं देऊन जिवें मारिलें. पुरुष एक ठेविला नाही. त्यांतून मूल लहान त्याचें आजोळ, मातेचें माहेर, तेथें जाऊन माय समागमें हापसाणांत, नामें खंडो बड्डाल वांचला.

इकडेस परसोजी भोंसले हेही काहीं जमावानिशीं तेथें होते त्यांजला बलाबून विचारिलें कीं, तुम्ही प्रबुद्ध वडिलोपार्जित सेवक आहांत असें असतां तुमचे समक्ष असें व्हावें हें तुम्हास योग्य नव्हे. असो तुम्ही आतां येथें न राहतां कूच करून जावें. याजवरून परसोजी भोंसले आपले जमावानिशीं गेले. ते स्वानदेशांत पुंडवाले लूट करीत होते तेथें त्यांत मिळून राहिले व बापूजी भोंसले व सावाजी भोंसले हे वृत्तीवर गेले.

मग संभाजी महाराज यांनीं राज्याचा बंदोबस्त करून अम्भलें करूं लागले. तों चिटणवीसाचा मूळ मोठा जाहला. हुशार होऊन सर्वत्र मनाई करीत असतां राजेश्रीं जवळ आला, सरकारांत प्रवेश होईना. इतक्यांत कोंकणांत एक किल्ला बदलून होता. तेथें हपशी आले होते हें वर्तमान ऐकून त्याचे पारिपत्यास कांहीं लोक पाठविले. लौकर शरण[न] होय या करितां महाराज जातीनें चालले. मार्गांत विचारिलें कीं, कोणी लिहिणार कारकून समागमें आहे कीं काय? एक विट्टी आपले फौजेत पुढें पाठविली पाहिजे. त्यावेळेस चिटणविसाचें मूल कलमदान घेऊन धांवत होता. तें हुजुरास सांगितलें जे, चिटणविसाचा मूल हजर आहे त्यावरून आज्ञा झाली जे चिट्टी लिहिणें कीं, स्वारी येऊन पोहोचली तुम्ही घाबरे होऊं नये, असें लिहिण्याचा हुकूम झाला. तंव सरकार स्वारी पावकोस निघोन गेली. मार्गातून चिटणविसाचे मुलानें धांवत जाऊन स्वारी आटोपून, चिट्टी पालखीत टाकली. महाराजांनीं [चिट्टी] पाहून [पुढें] पाठविली. ती जलद स्वारीचे आधीं पोहोचली, हें पाहून, लोकांस धैर्य जाहलें,

७१. संभाजीची बायको घेसबाई ही बाळाजी आवजी झांस मारल्याचें वर्तमान ऐकून फार रागावली व तिनें संभाजीचो फार निर्भत्सना केली. संभाजोसही ही गोष्ट वाईट वाटली व स्वःकृतीचा पश्चात्ताप झाला.

७२. खंडो बड्डाल व निळो बड्डाल असे बाळाजी आवजीचे दोन मुलगे होते. खंडो बड्डाल यांचे वय १८/१२ वर्षांचे होते. घेसबाई ही आपले कागदपत्र खंडो बड्डाल याजकडून लिहवीत असे. व

त्याजवर लोभ करी.

७३. शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरे माघ शुद्ध १० गुरुवारी संभाजीस राज्याभिषेक झाला.

७४. खंडो बड्डाल हा गोंय्याचें राजकारण निघालें तेव्हां संभाजी बरोबर गेला होता, त्या वेळेस तो संभाजोच्या उपयोगी पडला म्हणून संभाजीनें त्यास चिटणशीचीं वस्त्रें संतुष्ट होऊन दिलीं.

आणि हल्ला केला त्यांत किल्ला फत्ते जाहला. तेंच स्वारीही सरकारची पोहोचली. सर्वांनी विनंती केली जे, आज चिथी समयास आली. त्याजमुळे कार्य सिद्ध झालें, हें ऐकून फार संतोष झाला. तेच दिवशीं स्वारी माघारी फिरली. चिटणविसाचा मूळ रक्त ओकून मार्गांत पडला होता, तो महाराजांनीं पाहून मुलास सावध करून पुढें घेऊन स्पळास आले. त्याचें काम पूर्ववत् त्यास देऊन ताम्रपत्रही करून दिलें. कारभारांतही घेऊन काहीं दिवस चालत असतां, कनोजी ब्राम्हण कबजी दिल्लीहून पातशहाकडून सरकारांत आला. त्यानें राजाची मजीं बहुत प्रसन्न करून घेतली. राजास वश केलें. जेव्हां सांगत जावें तसेंच महाराज राजश्रींनीं ऐकत जावें. असें झालें असतां दिल्लीहून पातशहा अलमगीर फौजेसहित शके १६१४ व हिजरी सन १०९३ चे सालीं दक्षिणेंत आले. त्यांनीं मुलूख जेर केला. हें [मुलूख जेर केल्याचें] वर्तमान जागजागचें आलें. म्हणजे कबजींनीं म्हणावें कीं, हें वर्तमान मिथ्या आहे. कारण कबजी याजला कारभार सोपिला व वशीकरणामुळे राजा वश जाहला होता. त्याजवरून कबजीचें बोलणें वारंवार पडत असावें कीं, आपले जवळ फार फौज इतका खर्च कशास पाहिजे याप्रमाणें म्हणत असावें. बातमी पातशाही फौजेची आली. नंतर त्यास मारावें असें होतें. तों एकाएकीं संगमेश्वरचे मुक्कामीं पातशाही फौजा आल्या. त्यांत संचार कबजीचा होताच. त्यावरून संभाजी महाराज व त्यांचे

७५. या संबंधानें संभाजीचे चरित्रांत पुढील उल्लेख आहे. “खंडो बल्लाल चिटणीस धांवत येत आहेत ते समर्थी हांक मारविली. तों धांवून येऊन पावले त्यांस जाब लिहून देणें असें सांगितलें. तो बसून लिहून दिला. स्वारी पुढें गेली. पनः धांवून निशाण करून दिलें तो रक्त ओकले. तें पाहून अस्ताव्यांतून पाणी देववून खांसा घोडा जिलबोस होता तो देऊन बसा म्हणून सांगितलें.”

७६. हा कलुषा प्रधान-हा कवि होता म्हणून त्याचें नांव कबजी किंवा कविजी असें पडलें. कलुषा हा औरंगजेबाकडून संभाजीराजास धरून नेण्याच्या इराद्यानें बिडा उचलून आला होता. याजविषयीं संभाजीचे चरित्रांत पुढचा उल्लेख आहे:- “कवी कलुषा कबजी म्हणोन कनोजी ब्राह्मण बहुत विद्वान मंत्रशास्त्रविद्या आगम

त्यास बहुत गम्य असे होते. त्यांची स्त्रीही चतुर होती. त्यांनीं महाराज वश्य करावे म्हणून कर्णमंत्र प्रयोग करून महाराजांची बहुत जवळीक व रूपा संपादून अगोदर समीप राज्याभिषेक पूर्वी होतेच. वाममार्गविशीं अनुष्ठानें प्रयोग, संपत्ती करणें व राज्यवृद्धि होणें यश येणें असें समजावून प्रयोग अनुष्ठान करविलें. पुढें दिवसेंदिवस बुद्धीस भ्रंश पडून त्या मार्गांत अनुसरावें असें केलें. रेंडें मारून त्यांचे ओले कातड्यावर अनुष्ठानें व मद्यमांस पशुवधाचीं बहुत करूं लागले.”

७७. इलाची बेग नामक सरदार संभाजीस पकडण्याकरतां संगमेश्वरास आला होता. तेव्हां येसूबाई साहेब व शिवाजी राजे हे रायगडीं होते. त्यानें संभाजीस कबजीबावास व इतर मंडळीस कैद करून तुळारस आणिलें.

पुत्र शिवाजी सातावर्षांचे यांजला धरून, अलमगीराजस्य तुळापूरचे मुक्कामास गेले. नंतर संभाजीस पातशहा अलमगीर यांणीं समक्ष नेऊन म्हणाले कीं, “तूं आमचे समागमें भोजनास ये.” त्याजवरून यांणीं उत्तर केलें कीं, “तुमची लेंक मजला लेंक करून द्याल तर मी जेवितों.” याजमुळे अलमगीर पातशहा खपा होऊन संभाजीस जिवें मारण्याची परवानगी दिली. याजवर संभाजीस तुळापूरचे मुक्कामीं सेवकांनीं नेऊन जिवें मारिलें. नंतर शिवाजी वय लेंहान हें वर्तमान पातशहाचे कन्येस समजलें. त्याजवरून मुलास पातशहाजादीनीं पाहण्यास बोलाविलें, पाहून बहुत दया आलों व पातशहास विनंती केली कीं, “तुमचे समक्ष या मुलाचे बापांनीं मींशें नांव घेतलें. तेव्हां हा पुत्र माझा आहे याजवर आपण रुपा करीत असवी व मुलास जनानियांत येण्याची परवानगी द्यावी.” याजवरून “उत्तम आहे” म्हणून हुकूम जाहिला. असें असतां कोणे एके दिवशीं पातशहा खावासांत वसले तेथून दुसरे स्थलीं जाऊं लागले तेव्हां जोडा पायांतील टाकिला. ते समयीं पातशहाजादीनीं मुलाचे हातून जोडीं उचलविला व इषारा केला कीं, मस्तकीं घेणें, यांणीं तसेंच केलें. हें पातशहांनीं पाहून विचारिलें “कीं हें काय ? तुझे बाप, आज मुफसद होते. त्यांची वर्तणूक अणीकारितीची असतां तुझा विचार असा” तेव्हां मुलांनीं विनंती केली कीं, “त्यांची त्या सात गेली. मी सरकारांतून आहे. स्वामींचे पायांतील जोड्याचें स्थान माझे

७८. हा संभाजीचा पुत्र. याचा जन्म शके १६०२ रौद्रनाम संवत्सरे मार्गशेष शुद्ध १०स येसुबाईचे पोटी झाला. हाच शाहू महाराज.

७९. पातशहानें संभाजीस विचारावयास पाठविलें कीं, तुम्ही बाटांचे म्हणजे जीव वांचतून तुमची दौलत तुमचे स्वाधोन करितों. त्याजवरून राजे यांनीं उत्तर केलें कीं, बाटा म्हणतां तर ही गोष्ट घडावयाची नाही. ज्या अर्थी कैदेत आलों तेव्हां वांचणें तें काय ? तुमचे विचारास येईल तें करावें. तथापि तुमची बेटी द्यावी म्हणजे बाटतो, हें उत्तर ऐकून औरंगजेबास राग आला व संभाजीचा शिरच्छेद करावयास त्यानें सांगितलें. संभाजी राजे यांचे चरित्र पृष्ठ २० पहा.

८०. शके १६१० विभवनाम संवत्सरे फाल्गुन वद्य अमावास्येस संभाजी व व लुषा

यांत मारिलें.

८१. या समयीं शिवाजी राजे यांचे वय ६७ वर्षांचे होते.

८२. संभाजीचे स्वर्णें औरंगजेबाची मुलगी बेगम होस समजलें तेव्हां ती स्वर्णाली. “त्याचा प्राण माझे नांवें करून गेला. या उपरि आपण दुसरा भ्रतार करणार नाही.” संभाजी राजे यांचे चरित्र पृष्ठ २१ पहा.

८३. थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्रांत शाहूने पातशहाचा जोडा उचलला ही गोष्ट आढळत नाही. पातशहा सिंहासनावरून उठत असतां त्यांचे मखमाली पायमोचे शाहूने हात लावून पुढें केले. तेव्हां त्यानें संतुष्ट होऊन हातांतील रुमाल त्यास वक्षिस दिला. असा उल्लेख थोरले शाहू महाराजांचे चरित्रांत आहे.

मस्तक आहे. तेव्हां मी मस्तकी धरिलें आतां मला उणें काय आहे. ? ” हें ऐकून बहुत संतोष होऊन विचारिलें कीं, “तुझे नांव काय ? त्यांनीं विनंती केली जे, माझे नांव शिवाजी आहे.” यावर हुकूम जहाल कीं, “चोर शिवाजी होता तूं शाहू आहेस.” त्या दिवसापासून त्याचें नांव “शाहू” झालें असें होऊन त्या समयीं पेशवांचे कन्येनें विनंती केली कीं, याचें लग्न करावें, सोपरीक शिरक्याची कन्या आणून लग्न लाविलें पाहिजे.” पातशाहींनीं मुलगी पाहण्यास बलावली. तेव्हां भैरठे यांनीं विचार केला कीं, “या समयीं यवनाचे येथें आपली कन्या पाठवावी हें नीट नाहीं. काय करावें ! न पाठवितां गति नाहीं” हें जाणोन दासीची कन्या तिजवर वस्ता भारी घालून पाठविली. ती व महाराज [शाहू] बादशहाजवळ आले. बादशहांनीं जवळ घेऊन औशीर्वाद दिला. बादशहा अवलिया होता. त्याने कृत्रिम जाणोन हीच मार्गे राज्य करील ही आज्ञा जाहली.

बादशाहाची स्वारी कांहींएक दिवस राहून दौलताबाद वगैरे गोवळकोंडे

८२. मल्हाररामरावकृत “थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्रांत” पुढील उल्लेख आहे:—“हे जाले. आमचे बेगमेनें पुत्र म्हणविले, ते मातु जहाले. यांचें नांव शाहू असें म्हणावें असे शाहू राजे ह्मणों लागले” पृष्ठ ३ पहा.

८५. औरंगजेब याच्या मुलीचें शाहूवर फार प्रेम होतें. “शाहू महाराज वयस्क जहाले (तेव्हां) यांचें लग्न करावें असा बेगमेनीं अर्ज केला. तेव्हां पातशाहींनीं उद्भव योगदेव राजाज्ञा व मोरोपंत सबनीस व जोत्याजी केसरकर यांस आज्ञा केली कीं,—“आमचे पदरीं मातबर उमराव, सरदार आहेत त्यांत राजाचे शरीर-संबंधी पूर्वी पासून होत असतील, त्यांच्या कन्या पाहून उत्तम ऐश्या योजाव्या, आणि लग्न करावें म्हणून समारंभास खर्चास लाख रुपये देवविले” म० रा० ८० थो० शा० चरित्र पृष्ठ ४ पहा.

८६. शाहूचें एक लग्न हुसुमराव जाधव यांच्या कन्येशीं व दुसरें शिंदे कण्हेर खेडकर यांच्या कन्येशीं झालें; अंबिकाबाई व सावित्री बाई अशीं अनुक्रमानें त्यांचीं नांवें

ठेविलीं, असें शाहूच्या चरित्रांत लिहिलें आहे. (पृष्ठ ५) शिंदे व मोहिते यांच्या कन्या याजिल्या असेंही कोठें आढळतें. जाधवराव यांच्या कन्येचें नांव कोठें कोठें सकरबाई व सगुणाबाई असें लिहिलें आहे.

८७. “घेसूबाई साहेब यांनीं बेगमेचे विचारें शिंदे यांजकडील आदणी दासीची कन्या होती ... तिजला वस्त्रे जवा-होर अलंकार देऊन महाराज व तिजला पाठविली” (शा० च० पृष्ठ ५ पहा.)

८८. विरूबाई हें दासगुणीचें नांव.

८९. तुमचें राज्य तुम्हां बहुत दिवस उभयतां कराल असें आशीर्वादात्मक बोलले ” शा० च० पृष्ठ ५ पहा.

९०. दवलताबाद-महंमद तघलखानें देवगडच्या मुसलमान सरदारास मारून त्या शहरास दिल्लीहून राजधानी नेण्याचा विचार केला व त्यासच दवलताबाद हें नांव सन १३४० त दिलें.

९१. सन १६८८ सालीं गोवळकोंडें घेऊन तेथील राज्याची समाप्त औरंगजेबानें केली व तंजावर पर्यंत मुलुख घेतला.

हैदराबाद घेतली. तौनाशा वगैरे धरले असा मोठा प्रताप करून औरंगाबादेची छावणी मुकरर केली. साताऱ्यास आले, तो पेशजी संभाजी व शाहू राजास धरून नेल्यावरि राजाराम साहेब मालक जाहले. औरंगाबाद कारभार करित होत्या. तेव्हां कोणी पुरुष कारभारी चांगला पाहिजे याजकरितां खंडेराव बल्लाळ चिटणविस यांस सांगितलें “तुम्ही कारभार करावा.” यांनीं विनंती केली आणि आपले चित्तांत आणिलें कीं, राजांनीं मार्गे जसा सलुका केला असा पुढें आमचे पारिपत्य करतील. त्यास दूरच असावे हें जाणोन आई साहेबांस विनंती केली कीं, “आम्ही पदरचेच पूर्वापार खरे, परंतु या समयास मनुष्य चांगला पाहिजे. एक मनुष्य थोर परशुरामपंत यांस प्रतिनिधि करावे, आणि कारभार चालवावा. वरकड अष्टप्रधान आहेतच.” यावरून परशुरामपंत कारभारी केले. त्यांनीं राज्याचा बंदोबस्त करून कारभार चालविला होता. तो बादशहाची स्वारी आली. फौजा सातार्थास लागल्या. किल्याचे बुरूज मंगळाईचा तेथें सुरंग लावून उडविला. ते समयी प्रयागजी प्रभू त्या बुरूजांत सुभेदार होते ते उडाले. येथपर्यंत केले परंतु किल्ला स्वाधीन

१२. हें शहर घेतल्याचा उल्लेख इंग्रजी इतिहासांत नाहीं.

१३. तानशाहा-हा गोंवलकोंड्याचा शेवटचा राजा. याचें नांव अबुदुसेन असें होतें.

१४. हा संभाजीचा सावत्र बंधू.

१५. सोयराबाई साहेब, ही शिर्के यांची कन्या व राजारामाची आई.

१६. मल्हाररामरावकृत ‘थोरले राजाराम यांचे चरित्रांतील पुढील उल्लेख “खांसा स्वारी साताऱ्यास आली” इत्यादि प्रस्तुत प्रसंगासच अनुलक्षून आहे. रा० च० पृष्ठ ४४ पहा.

१७. “किल्लेचे पूर्वभागीं ईशान्य कोनेस मंगळाईच्या बुरूजाखालीं बादशहानीं सुरंग करविला. पारीभर माती काढून आणतील त्यांस एक मोहार द्यावी असे लक्षावधी रुपये खर्च करून सुरंग करविला. उडवावा ते वरच्यास बातमी न समजावी, असा बेत राखून, बुरूजाखालीं दारूचे बुधले पुरून, मोर्चे दुपार राखून, आपण खांसा तक्राव्यावर बसून स्वारी बाहेर आली.....किल्यावरील लोक पाद-

शहाची स्वारी पहाणेस मंगळाईचे बुरूजावर-उत्तरेकडील तडावर उभे राहिले. त्या स मयीं मंगळाईचे बुरूजाची सोंड शें दोनशें हात वरती उडोन जेथील तेथें कायम झाली. त्या काळीं वरील लोक शें दोनशें तडाखालीं पडून मेले. खालील लोक मोर्चेबंदीचे बहुत मेले व जायां झाले.” राजारामाचें चरित्र पृष्ठ ४५ पहा.

१८. “सुरंग उडाला ते समयी प्रयागजी प्रभू सुभेदार बुरुजानजीक झाडा खाले बसले होते तेथें दगड येऊन पडले. त्यांचें आयुष्य बलौत्तर तीन धोंडे तिहीकडे, मोठा धोंडा वरता एक, आंत घराप्रमाणें झाले आणि वर मातीचा ढीग पडला..... ते समयी लोकांनीं चोहोंकडे पाहतां हरळी झाली जे सुभेदार दिसत नाहीं तेव्हां सर्व दरकदार व लोक मिळून ज्या स्थळीं बसले होते त्या स्थळीं येऊन पाहतां मातीचा ढीग बुरुजाप्रमाणें पडलेला. उकरून पाहतात तो झग्याचा पदर दृष्टीस पडला. त्याजवरून येथें आहेत असे ओळखून माती काढूं लागले तो दगडाच्या आंतून (पुढें चालू.)

न जहाला. बहुत दिवस खटपट करीत राहिले. किल्ला ओंढ्या नंतर दुसऱ्या किंण्यास लागले. तेथे किल्ला भाडूं लागला. बादशहाए बातमी लागली की, या किण्यांत परशुरामपंतच आहेत. ज्यांनीं सातात्याचा किल्ला भांडविला तेच येथे आहेत. तेव्हां बादशहा आचार होऊन अहमदनगरास येऊन अहमदनगर घेतले.

[पाप्रमाणें] यश येऊन औरंगाबादेस आले. तोफेच्या नजरा सर्वत्रांनीं केल्या. व बादशहाजादीनीं नजर केली नाहीं सबब बादशहानीं “विचारिलें कीं, बादशहाजादी नजर कां करीत नाहीं.” यावरून उत्तर केलें कीं, “औरंगजेब बादशहा कायम होता. म्हणून तुम्ही सहलशाहा होता, आतां नागजागींचे बादशहा बुडवून तुम्ही पातशहाच राहिले. तेव्हां सहलशाही उडाली. याजकरितां आतां तरी आपला नवसा शाहू म्हणविला आहे. याजला स्थापित करावा म्हणजे त्याजपासून नजर तुम्हांस करवीन.” पाप्रमाणें बोलणें होऊन काहीएक दिवसांनीं बादशहाजादी शांत होते समयी बादशहाचें वचन तिनें घेतलें कीं, याजला स्थापित करून मग दिल्लोस जावें. असें वचन घेऊन बादशहाजादी शांत झाली.

याजवर तीन वर्षांनीं सरदेशमुखीच्या सनदा व वस्त्रे शाहूस दिलीं. फौज देऊन खाना करावें तो अकस्मात बादशहाचें देहावसान शके १६२८ व्ययनाम संवत्सरीं नगरास झालें. पातशहाजादे जवळ होते. ते दिल्लीवर स्वार होऊन चालले. हे पंजाबांत बाहदुरशाहा अलमगीर दक्षिणेंत आल्यावर, गेले होते. ते तिकडून दिल्लीस येतात हें ऐकून, मोजमशा पातशहाजादा याजपाशीं वजीर झुलफिकारखान होता. त्याचें व बादशहाजादीचे पूर्वींचे संकेत ठरले होते कीं, शाहूराजे यांजला दक्षिणेंत आपला म्हणवून स्थापित करावा. त्या अन्वये यवन बादशहाजादाशीं वजीरानें अर्ज केला जे, “आप.

(मागील पृ० वरून.)

ते बोलले कीं मो जिवंत आहे. असें म्हणल्यावरून लोकांनीं माती दगड युक्तीने काढून आतून बाहेर काढिले ते खैर होऊन निघाले. पुनर्जन्म झाला.” राजारामाचें चरित्र पृष्ठ ४५/४६ पहा.

१९. सातारा किल्ला कसा घेतला या गोष्टीचें वर्णन ‘थोरले राजाराम यांचे चरित्रांत ४६-४७ पृष्ठीं आहे. या कि- त्याचें नांव ‘अक्षिमतारा’ असें औरंगजेबानें ठेविलें.

१००. हा परलीचा किल्ला. यासच ‘सब्जनगड’ असें म्हणतात. थोरले रा-

जाराम यांच्या चरित्राचीं २७-२८ पृष्ठीं पहा.

१. परशुराम त्रिबक-हा किन्हेईचा कुळकर्णी. हा रामचंद्रपंत अमात्य याजपाशीं कारकून होता. हा स्वपराक्रमानें वाढला. राजारामाचो बायको ताराबाई हिनें परशुराम पंतांस प्रतिनिधि पदाचीं वस्त्रे दिलीं.

२. इ० स० १७०७, फेब्रुवारी ता० २१ रोजी औरंगजेब मरण पावला.

३. शाहाजादा बहादूरशाहा हा पंजाबांत होता व अझमशाहा हा दक्षिणेंत होता. ‘थोरले शाहू महाराज यांचें चरित्र’ पृ० ६ टीप २० पहा. शाहजादा मोअझिम यानें बहादूरशाहा असें नांव धारण केलें होतें.

व्यास पुढे दिल्लीस कारण असे, आणि इकडे समदान खाली टाकणे सज्जा नाही. शाहू याजला पूर्वी अल्मगीर पातशहा रुपावंत होऊन इकडेस स्थापित करण्या विषयी सनदा व वस्त्रे दिलीच होती तेच आपण आपलेसे करून ठेवावे." याजवरून शाहू याजला खिलत व सरदेशमुखीच्या सैनदा दक्षिणेत चौथे घेण्या विषयी दिल्या, त्या कायम करून देऊन सातात्यास फौज देऊन रवाना केले ते पांच सात हजार फौजेनिशी आपले मुलुखांत खानदेशच्या मार्गे चालले, हे परसोजी भोंसले यांजला समजले, यावरून हेही आपल्या नैमावानिशी जाऊन महाराजांस अनुकूल जहाले. दरकुच महाराज रानश्री सातात्यास चालले, ते गंगोतीरास आले. मुक्काम केला; हे वर्तमान मातोश्री ताराबाई आई साहेब व परशुरामपंत प्रतिनिधि यांस कळल्यावरून तोतिया आहे म्हणून ठरविले. नर खरा असला तरी लबाड होय, असे मनुष्य योजून पाठवावे, यानकरिता, खंडेराव बल्लाळ चिटणविस ठीक आहेत. आमचे स्नेही आणि राजांनी यांचे वडील मारले त्याचा सूड हे घेतील हे आपले मनांतिल म्हणून, बरोबर पांचशे लोक देऊन रवाना केले. यांस व रानाशी भेटी झाल्या. राजा रांगडी बोली व हिंदुस्थानी चाल अशी वर्तणूक तेव्हां खरा खोटा कशावरून ओळखावा. तंव फेसरकर रंजमतगाराचा नाईक, याजला ओळखिले. आणीक ही रंजमतगार बरोबर होते ते ओळखीचे पाहून चौकशी केली. फेसरकरांनी वर्तमान सांगितले. बहुत दिवस कैदेत, संबध अष्टाप्रहर हिंदुस्थानी लोकांपाशी, तेव्हां सहज बोलण्यास व चालीस फेर. वरकड विचार पाहतांना प्रत्यक्ष शिक्यांची कन्या यांस दिली, ते शिके इकडेचे आहेत, ते पक्षेपणे ध्यानास आणून राजा खरा जाहला. चिटणविसांनी आईसाहेबांस पत्र लिहिले व परशुरामपंतास व तसेच अष्टप्रधानांस व जाधवराव आदिकरून सर्वत्रांस पत्रे लिहिली जे, राजा खरा आहे असे झाले. राजाची रुपा खंडेराव बल्लाळ चिटणविस याजवर फारच झाली.

भग परशुराम पंतास संकट झाले. फौजेवर हुकूम करावा तरि फौज कोणी जाईना. राजा खरा असल्यास वाईट. चिटणविसांनी खरा केला तेव्हां खराच आहे यामुळे

४. थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्र पृष्ठ ७ पहा.

५. प्रांताच्या एकदर वसुलाचा चतुर्थीश.

६. परसोजीपाशी १५००० फौज होती. थो० शा० च० पृ० १० पहा.

७. गोदावरी.

८. राजारामाची वडील बायको. हिचे लग्नांतिल नांव 'सोताबाई' होते. तथापि ही माहेरच्या 'ताराऊ' या नावाने प्रसिद्ध आहे.

९. आहे.

१०. 'थो० शा० च०' पृ० ११ पहा.

१०. संमाजी राजे.

११. जोत्याजी फेसरकर.

१२. धनाजी जाधवराव, हा बाराबाईचा सेनापति. याच्या धाकाविषयी एक आस्थायिका प्रसिद्ध आहे.

१३. 'थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्र' पृष्ठ १-१६ पहा.

सरकारचे सरदार कोणी अघाडी घेईनात. तेव्हां पुढे हा तोतिया खरा कसा होय. यासि माणूस चांगलें पाठविलें पाहिजे. सारे फंदांत मिळाले. आई साहेबांस विनंती पंतर्नी केली याजवरून आज्ञा दिली कीं, हिंगणीकर भोंसले बापुजीबुवा हे पहिले पासून वडिलोपार्जित इतबारी प्रबुद्ध आपले जवळ आहेत. यांजला पाठवावे. शिवाजी महाराजांसमागमें कामाकाजास आलेले हे खरे म्हणतील तर राजा खरा. यांजला पाठवावे. म्हणजे आपले भावांस सूचना करतील, असें होऊन त्याजबरोबर हजार बाराशें लोक देऊन रवाना करण्याचा निश्चय झाला, आणि आई साहेबांनीं समक्ष बोलावून आज्ञा केली जे “तुम्ही वडिलापासून [आ- हां] तुमचे वडील पूर्वापार सेवा करीत, विश्वासुक प्रबुद्ध याजकरितां पाठवितों. तोतिया मनुष्य पाहून यावे म्हणजे सर्वांची खातरजमा होईल. मग पारपत्य केलें जाईल. तुम्ही आपले कुळास बट्टा लाऊं नये, रांगडा कोण आहे, चिट- णविसांनीं शाहू केला आहे याजवरून जाणें. तुम्ही सांगाल तसेंच होईल” असें सांगून हजार लोक बरोबर देऊन रवानगी केली. भेटी झाल्या. राजा रांगडा, [ह्याविषयी] ठिकाण नाही. अंदेशांत पडले. चिटणविसांनीं एकांतीं नेऊन केसरकर खिजमतगारांचा नाईक, याचें बोलणें सांगितलें. हेही बोलले कीं, तुम्ही या प्रसंगीं अनुकूल झाल्यास तुमचा सन्मान होऊन पद मातबर देण्यांत येईल. प्रसंग हाच आहे एका ताटांत जेवावे व तुमचे बंधु परसोजी भोंसले यांची भेट घ्यावी. याजवरून उभयतां बंधु भेटून विचार केला आणि सर्वां देखत उभयतांनीं ताटांत जेवले” हें सर्वत्रांनीं पाहिलें. तेव्हां राजा खरा झाला. तोतया नाही. याजवरून धनाजी जाधवराव यांजकडून बाळाजी विश्वनाथ पहावयाकरितां आले. राजाशीं भेटून चिटणवीस खंडेराव बल्लाळ होते त्यांनीं बाळाजी विश्वनाथ यांस सांगितलें कीं, “तुम्ही अनमान कोणताही एक करूं नये. जाध- वराव याजला फौजेसुद्धां आणवावे व तुम्ही आपले पतकासहित येऊन महाराजांस अनुकूल झाल्यास तुमचे जातीस पद मातबरीचें सेनापतीचे बरोबरीचें देण्यांत येईल. परशुरामपंत आजवर दौलत आपण करीत आले, तशीच करावी यास्तव हे खोटे म्हणतात याजकरितां तुम्ही त्यांचे म्हणण्यावर न जावे. हिंगणीकर भोंसले उभयतां बंधु यांचे ताटांत जेवले तेव्हां खोटे कसे म्हणाल? जाधवराव सेनापति हेही सोयरेच आहेत. आतां यश तुम्ही घ्यावे ” याजवरून बाळाजी विश्व- नाथ जाऊन धनाजी जाधवराव यांमला फौजेसुद्धां घेऊन आले. भेटी झाल्या. तेथून पुढे दरकूच नाऊन साताऱ्यास लागलेच गेले. शनवारचे दिवशीं

१३. परसोजीस.

१५. हो गोष्ट शाहूचे चरित्रांत आढ-

ळत नाही.

प्रातःकाळी राजा शाहू व धनाजी जाधवराव हे महाराजांचे मामा एकत्र बसले होते तेव यांना बोलिला की, “आजचे आठवे दिवशी याच वेळेस किछा घेऊं.” हें ऐकून जाधवराव हंसले. पातशहा अलमगीर अवरंगजेब बहुत दिवस खटपट करित असतां साध्य झाला नाही. तोच परशुराम पंत आहे. कसा किछा साध्य होईल ? याजवर महाराजांनीं हास्यवदन जाधवराव यांचे पाहून, उत्तर केलें की, “मामा साहेब आजचे आठवे दिवशीं किछा या वेळेस आला हें जाणोवें.” उगीच राहिले. दुसरे दिवशीं वाईकर शेखमिरा किछा-दार वगैरे किछयावरचे माणसांचीं मुलें लेकरें होतीं, बातमी लागतांच धरून तेथून आणिलीं, आणि किछयाखालीं उभीं करून मोर्चास पुढें देतो बसा एकच हाहाकार केला. हें पाहून शेखमिराभाई परशुरामपंताशीं बोलले, जे, “मुलें माणसांची ही गति तेव्हां जिंदगी कशास करावी ? आम्हांस निरोप द्यावा.” याजवरून पंत बोलले जे, “दुसरे लग्न करावें, रुपये देतो.” अशीं नाना प्रकारें बोलणीं शालीं. शेखमिरांनीं तेव्हां त्यां सारखेंच बोलून कबूल केलें, तेव्हां पंतास भरंवसा घाटला की, हे माझे झाले. तो आठवे दिवशीं शनिवारी प्रातःकाळीच शेखमिरा जाऊन बोलले की, कांहीं बोलावयाचें आहे. तेव्हां खलब-तास जाऊन तेथें शेखमिरांनीं आपली शिवबंदी बोलाऊन पंतांस गफलतीनें ? आणि किछयावर दरवाज्याजवळ पटक्या फिरविला. तो सहा घटका दिवस आला. राजांनीं लष्करांतून पाहिलें तेच वेळीं पांच हजार फौज तयार होती, त्या फौजेनिशीं जांतीनें किछयावर गेले. शेखमिरा दरवाज्यांत होता, त्यांचा हात धरून बोलले जे, “तुम्ही आमचे भाऊ आहांत ब्राह्मण फंदी, त्याचा अन्याय तुम्हाकडेस काय आहे. आमचे तुम्ही आहांत.” असें म्हणून सर्वत्र मंदळी सुद्धां किछयांत आले. तो पहिला प्रहर दिवस आला. फत्तेची नौबत तेथेंच वाजविली. त्या दिवसापासून मराठे यांचे राज्यांत शनिवारची नौबत वाजत आहे. व नजरा होऊन सारे आपआपले स्थळास गेले.

नंतर महाराज राजेश्री क्रोधयुक्त होऊन परशुरामपंतास बोलाऊन जावें मारण्याचा हुकूम दिला. हें वर्तमान खंडेराव बल्लाळ चिटणविसांस समजलें तेव्हां स्नान करित असतां तसेच राजेश्रींकडे जाऊन विनंती केली की, परशुरामपंत होता म्हणून किछा भांडविला. आल-मगिरास साध्य झाला नाही, व याचा पुत्र श्रीपतराव फौजेनिशीं हैद्रा-

१६. प्रतिनिधीस गफलतीनें धरण्याची शोष्ट शाहूच्या चरित्रांत नाही.

१७. ‘थोरले शाहू महाराज यांचें च-रित्रांत हें प्रकरण सविस्तर आहे.

बादेस मोहिमेस आहे, याजवर रुपा करावी. सक्त रदबदली पाहून 'वांच-विले. नंतर चिटणवीस घरास जाऊन स्नान संध्या भोजन करून, दरबारास गेले. बोलणीं बहुतां प्रकारें राजेश्रीशीं झालीं. दुसरे दिवशीं मातोश्री आई साहेबांच्या भेटी झाल्या. राज्याचा बंदोबस्त करूं लागले. तेव्हां पासून सातारा येथील वस्ती होऊन किल्याखालीं मातबर शहर बसविलें. तेथेंच राजधानी झाली. राजकारणी बंदोबस्त करण्यास आरंभ केला. शके १६२९ सर्वजितनाम संवत्सरे माघ शुद्ध पक्षां सातारेस येऊन राज्याभिषेक सिंहासन करून समारंभ विधिपूर्वक केला. पट्टाभिषेक जाहला.

नंतर खंडेराव बळाळ चिटणवीस यांनीं विनंती केली कीं, "बाळाजी विश्वनाथ व परसोनी भोंसले या उभयतांस सरफराज करावें" या उभयतांचें लक्ष सरकाराकडेस हें जाणून, व चाकरीही तशीच केली याजवरून घनाजी जाधव सेनापति यांजकडून बाळाजी विश्वनाथ याजला मागून घेतलें असतां, कोकणांत समुद्रतीरां आंग्रे नांवाचे सरदार हापसाणाचे बंदोबस्तास पेशमी होते त्यांचें लक्ष आई साहेबांकडेस फार असून नागजागीं पुंडावे करावे. यास्तव जुने पेशवे पिंगळे यांजला त्यांची मोहीम सांगितली. त्याजवर गेले. आंग्रे यांणीं लहून याजला धरून अटकेंत ठेविले. तेव्हां पिंगळे याजवर मर्जी गेली. एक तो अपयशी दुसरे राजश्री आले ते समर्थी गैरहजर होते, याजमुळे अनास्था हाती. सबब पिंगळ्यांची पेशवाई काढून बाळाजी विश्वनाथ यांजला देऊन

१८. या समर्थी प्रतिनिधीचा जीव वांचविला, हा चिटणिसांचा उपकार प्रतिनिधीचें घर मवानरावाचे कारकीर्दपर्यंत स्मरत होतें. चिटणिसांस मांजगांव ह-नाम दिला व आढाचे दिवशीं चिटणिसांक-जील एक खांसा नेऊन त्यास आढाचे ब्राह्मणांबरोबरच भोजनास बसवीत असत. हा क्रम बरेच दिवस चालला होता असा लेख आहे. परंतु विद्यमान काळी हा प्रकार चालू नाही असें खाजगी पत्रावरून समजतें. परशुरामपंताच्या बचावाविषयीं मल्हारराम-रावकृत-शाहू महाराजांचे चरित्र पृष्ठ २५-२६ पहा.

१९. परसोजी विषयीं मल्हाररामरावकृत राजारामाचे चरित्रांत पुढील उल्लेख द्यावेत.

(१) "परसोजी भोंसले यांस सेनासाहेब सुभा दिला. सन्मान सेनापति प्रमाणें, वस्त्रें, जरीप-

टका दिला" पृष्ठ ३६.

(२) "परसोजी भोंसले बहुत कर्ते मरं म्हणोन सेनासाहेब सुभा पद देऊन, सन्मान सेनापति प्रमाणें, वस्त्रें, अलंकार, जरीपटका, चौघडा देऊन, गोड-वण, देवगड, चांदे, वराड वगैरे येंथें अंमळ (त्यांनीं) बसविला तो सुभा त्यांस दिला" पृष्ठ ३८.

२०. कांढोजी आंग्रे ताराबाईच्या व-तीने लढत होता. यानें बहिरोपंत पिंगळे पेशवे यास कैद करून साताऱ्यावर चालून येण्याचा धाट घातला होता.

२१. बहिरोपंत पिंगळे. थोरले शाहू महाराज यांचे चरित्र पृष्ठ २९ पहा.

२२. पिंगळे व निळो बळाळ यांस कांढोजी आंग्रे यानें कैद केलें.

याजवर खानगी केली. आंग्रे याशी व बाळाजीपंताशी पूर्वीचा स्नेहभाव फार होता. त्याजमुळे त्याजकडे निरोप पाठविला कीं, तुमच्या भेटी घडाव्या आणि हा पेशवाई तुमचीच जाणावी, असे स्नेहभावाने बोलणें ऐकून आंग्रे भेटीस आले. ते समयी बाळाजीपंत बोलले जे, “तुम्ही राजांशी भेटावे, तुमचा अधिकार व पद याचीं वस्त्रे राजांशी पासून तुम्हांस देववितों. राजांजेंत असावे मातोश्री आई साहेब व राजाश्री एकाचे एकच आहेत. एक विचार होईल, यास्तव आपण आपली सफाई करून घ्यावी.” आंग्रे यांच्या मनास येऊन किल्ले दिले. ते घेऊन पिंगळे अटकेंत होते ते सोडून आणिले हें वर्तमान समग्र राजांशीस बाळाजीपंत यांनी लिहिलें. राजाश्री संतोषित होऊन सेवेत असावे, अशी आज्ञापत्रे पाठविलीं. याजवरून आंग्रे यांजला समागमें घेऊन आले. याजवरून राजांशीस बहुत संतोष झाला. पेशवाई वस्त्रे बहुमान बाळाजी विश्वनाथ यांजला दिलीं. आणि परसोजी भोंसले यांजवर कृपावंत पेशजीचे दयेवरून होऊन “सेना साहेब सुभा” असे पद व वस्त्रे बहुमान देऊन पूर्वकडेस खाना केले, ते काळीं सनद परसोजी भोंसले सेना साहेब सुभा यांचे नांवें शके १६२९ सालीं अखेर:—

१. प्रांत रितपूर व सरकार गावेल प्रांत बराड प्रांत देवगड, चांदगोंडवण.

१. आनागोदी वगैरे बराड प्रांतीचे माहाल बितपशील.

१. सरकार गावेल माहाल ४६.

१. सरकार नरनाला माहाल ३७.

१. सरकार माहूर माहाल १९.

१. ” खंडले माहाल २१.

१. ” पवनार ” ५.

१. ” कळंब ” १९.

६ १४७

एकूण सहा सरकार दर शेंकडा नऊ रुपये आका आणि मोकाशाचे आका-
रास असे.

२

२३. शाहू महाराज यांस.
२४. सा गोष्टींचे सविस्तर वर्णन शाहू-
च्या चरित्रांत आहे. पृ० २८-३२ पहा.
२५. शके १६३५ सन १७१३-१४
यांत बाळाजीस ‘पेशवे’ पद मिळाले.
२६. परसोजीची ही हकीकत शाहूच्या
चरित्रांत नाही. तरी पुढील उल्लेख आहे:—

“तसेच भोंसले सेनासाहेब सुभा यांजकडे
बराड, गोंडवण, कडक, व हिंदुस्थान पैकीं
कांहीं माहाल, ऐसा सुभा नेमून दिला.
त्यांची नेमणूक वगैरे त्याचप्रमाणें बंदोबस्त
जाबते करून दरकदार डुजूरचे सर्वोस
नेमून दिले” पृष्ठ ३७ पहा.

सर्दहू प्रमाणें सनद एक करून देऊन खाना केलें ते फौजेसहित गंगे पली-
कडेस मृत्यु पावले.

समागमें पुत्र कान्होजी भोंसले होते त्यांनी तसाच फौजेस ग्रह घालून गंगयडी-
स घांसदाणा वगैरे खंडण्या घेत बराडांत आले. आज्ञेप्रमाणें बरोबर बंदोबस्त
राखून रितपूर वगैरे प्रांत बराड येथें ठाणें बसविलें. नंतर गांव दारव्हें
येथेही अंमल करूं लागले. हें वर्तमान राजेश्रींस साताऱ्यास कळून बहुत
संतोष झाला.

तंव तिकडेस बाळाजीपंत राजश्रींचे जवळ होते, तों दिल्लीस शाहजादा अ-
शम व मोहशम बाहदूरशा यांशीं लढाई होऊन बाहदूरशा फत्ते पावले. अशम-
शाहा शिकस्त होऊन ठार झाले. नंतर पुन्हा एक पातशाहांचा खिसा आपसांत
होऊन फौकशिर शाहजादे झाले. बंगाल्यांत पटण्याचा मुलुख याचेकडे
होता. कारभारी फौकशिराजवळ सैन्यद होते; त्यांनी शाहजाद्यास फौज
देऊन जमा करून दिली. दिल्ली तक्तनशीन बादशहा फरूकशीर झाले.
कारभारी वजीर सय्यद झाले; यांनी जुने कारभारी वजीर अमीर व मुलखी सुभे-
दार हे सारे स्थापित आपले केले. बादशहा पुरातन काढले. त्यांत दक्षिणेंत
दाऊदखान पन्ही पन्नास साठ हनार फौजेनिशीं जबरदस्त होते. याजवर
सय्यद जातीने हुसेन अल्लीखां व हुसनरंजाखानाचा पुत्र अलमअल्लीखां असे
मिळून फौज घेऊन आले. तंव दाउदखानाकडेस बादशहाचें लक्ष आंतून की,

२७. परसोजी शके १६३२ सालीं म्ह-
णजे सन ११११ फसली सालीं मरण पाव-
ला असें १ ले लेखावरून समजतें. या
शकाभध्ये कांहीं भानगड दिसते.

२८. औरंगजेब यास मोअजीम, अ-
जीम आणि कामबक्ष असे तीन पुत्र होते.
मोअझीम आणि अजीम यांची मोठी
निकराची लढाई आश्याच्या दक्षिणेस
झाली, तीत अजीम यास व त्याच्या दोन
मुलांस मारलें आणि मोअझीम बहादुर-
शाहा हा किताब घेऊन गादीवर बसला.

२९. बाहादूरशाहा सन १७१२ मध्ये
मरण पावल्यावर त्याचा मुलगा जहांदर
गादीवर बसला. फरूकशीर हा जहांद-
राचा पुतण्या.

३०. सय्यद हुसेन अल्ली आणि सय्यद
अबदुल्ला हे मोठे पराक्रमी भाऊ होते. हे

दोघे बंधु फरूकशिराचे पुरस्कर्ते होते. या
दोघांभावांपैकी वडील हुसेनअल्ली हा बहा-
दूरचा सुभेदार व धाकटा अबदुल्ला हा
प्रयागचा सुभेदार होता. यांच्या सहाय्यानें
फरूकशीर यानें—आश्याजवळ पराभव
केला व सन १७१२ मध्ये सिंहासनाविरुद्ध
झाला.

३१. धाकटा सय्यद वजीर झाला, व
वडील सय्यद सेनापति झाला.

३२. जहांदरशाहा.

३३. दाऊतखान पन्ही—हा दक्षिणचा
सुभेदार झुलफिकारखाना याचा मुतालिक
होता. हा दक्षिणेंत असे. परंतु त्या
समयीं याची नेमणूक गुजराथचे सरसुभ्या-
वर झाली होती. हा हुसेनअल्लीशीं लढत
असतां गोळी लागून मरण पावला.

४. हा सय्यदांचा हस्तक.

उभारे उभा कीर मैदा द्विवीदा । रणा माजि नाशी कुठे रे अंगदा ॥ ६० ॥
 बहू विक्रमे पाडिले राक्षसांशी । रणीं उसने शीघ्र घेतो तुम्हांशी ॥
 क्षणीं तेचि कोदंडे घेऊनि हातीं । कपी मैद तो भेदिला बाण-घातीं ॥ ६१ ॥
 नवां बाण-घातीं कपी भन्न केला । रणामाजि तो प्रेत होऊनि ठेला ॥
 द्विवीदाशि दाही शरीं तेचि काळीं । विरे राक्षसे पाडिले बाण-जाळीं ॥ ६२ ॥
 पुढे पाहतां देखिले अंगदाला । कपी वीर तो वृक्ष घेऊनि आला ॥
 बळे हाणितां खोळिले हस्त बाणीं । चळेना कपी वीर तो वैजठाणी ॥ ६३ ॥
 उभा राहिला बाण शेलीत कैसा । कुंठारा तळीं छेदिजे वृक्ष जैसा ॥
 तया अंगदा शीघ्र प्राणांत आले । रघूनायका वानरीं जाणविले ॥ ६४ ॥
 मुखे बोलती अंगद वीर गेला । कपीनाथ सुग्रीव तैसा उडाला ॥
 रयारूढ होऊनि कोदंडे हाते । बळे मोडिले तोडिले वृक्ष-घाते ॥ ६५ ॥
 रणीं कुंभ तो भँल्ल-युद्धासि आला । बळे ताडिता जाहला सुग्रीवाला ॥
 तया सुग्रीवे दीधली वज्र-मुष्टी । रणीं पाडिला कुंभ तो प्रेत सृष्टी ॥ ६६ ॥
 महा वीर तो धाडिला मृत्यु पथें । निकुंभे रणीं हाकिले सुग्रीवाते ॥
 कपीनाथ सुग्रीव घालुनि मार्गे । पुढे धांवला मारुती लागवेगे ॥ ६७ ॥
 तया राक्षसे भेदिले मारुताला । कपीवीर किंचीत मूर्छीत जाला ॥
 पुढे उठला तो कपी काळ जैसा । मना माजि आवेश अद्भुत तैसा ॥ ६८ ॥
 महा पर्वत घेतला मारुताने । निकुंभावरी टाकिला थोर श्रौंणे ॥
 गिरि टाकितां शांति जाली तयाची । फळी फूटली सर्वही राक्षसांची ॥ ६९ ॥
 त्रिकूटाचळा माजि घायाळ गेले । रिपू प्राण घेऊनि तैसे पळाले ।
 भयातूर ते सांगती रावणाला । बळी तो विरेवीर सर्वे निमाला ॥ ७० ॥
 बहू दुःख जाले तया रावणाशी । पुढे धाडिले शीघ्र तीघां सुताशी ॥
 विशालाक्ष मक्राक्ष आणि खराते । रणा पाठविले तिघां कूर्मराते ॥ ७१ ॥
 तिघे ही दळेशीं बळे सिद्ध जाले । असंभाव्य ते भार मार्गे मिळाले ॥
 महा विक्रमे झेलिती वीर खैर्गे । समारंगणीं पावले लागवेगे ॥ ७२ ॥
 बंडगे लोहो मूसळें शूळपैणी । कटाय्या सुय्या तोमरे^{६७} चापपैणी ॥
 बहू खेवटेके मुद्दले आणि भाले । महा वीर राक्षसे युद्धा निघाले ॥ ७३ ॥

५८. कोदंड=तिरकमठा. ५९. शर=बाण. ६०. वज्रठाण=टडासन. ६१. कुठार=कुन्हाड.
 ६२. कोदंड=तिरकमठा. ६३. राक्षसांने. ६४. मल्लयुद्ध=कुस्ती. ६५. बाण=जोर. ६६.
 खर्ग=तरवार. ६७. शूळपाणी=त्रिशूळ आहे हातीं ज्याच्या असा. ६८. तोमर=एक
 प्रकारचे शस्त्र. ६९. चापपाणी=तिरकमठा आहे हातीं ज्याच्या असा. ७०. खेवटेक=
 डाल.

कपी-बाहिनीचा असंभाव्य थावा । प्रतापे बळे शीघ्र केला उठावा ॥
 शिळा शीखरे हाणिती राक्षसांतें । रिपू मारिती वानरां बाण-घातें ॥ ७४ ॥
 महा युद्ध आरंभिलें एकमेकां । तयां भीडतां तो धरी काळ शंका ॥
 रणीं राक्षसां पाडिलें घोर मारें । कपी वीर ते गर्जती भूभुकारें ॥ ७५ ॥
 रणा माजि मक्राक्ष तो शीघ्र कोपे । पुढें चालिला चापपाणी प्रतापें ॥
 स्वयें आपुलें सैन्य घालूनि मार्गे । कपी भेदिता जाहला लागवेगें ॥ ७६ ॥
 बळें सोडिलीं राक्षसे बाण-जाळें । तुटों लागती वानरांचीं शिंसाळें ।
 घटाटां रणीं तूटती पादपाणी । शरीरें बहुसाल विक्राळ बाणी ॥ ७७ ॥
 देहे खोंचले थोर महा विरांचे । शरे लागले वाहती शोणितांचे ॥
 रिपू शृंगतां राक्षसे भ्रम केले । कितीएक ते भार मार्गे पळाले ॥ ७८ ॥
 बळें धांवती बाण ते लागवेगें । पळाले बळाचे कपी सर्व मार्गे ॥
 कपींचीं दळें भंगिलीं राक्षसानें । तया मस्तकू तूकिला राघवानें ॥ ७९ ॥
 रणीं मांडिला थोर कल्पांत सृष्टी । बहुतां विरी दीवली त्याशि ष्ठी ॥
 रणामाजि कोणास ही राहवेना । करी घोर संधान तें साहवेना ॥ ८० ॥
 झणे राम हो कोण सामर्थ्य याचें । रणीं भंगिलें सैन्य गोळींगुळाचें ॥
 वरी अंतराळीं बहू बाण-जाळें । क्षणा माजि ते तोडिले शीघ्र काळें ॥ ८१ ॥
 उभा राहिला राम वजांग-ठाणें । गुणी लाविलें चाप चंद्रार्द्ध बाणें ॥
 टणत्कारिलें सीतें बोटी थरारी । महाचंड ब्रह्मांड घोषे गरारी ॥ ८२ ॥
 बळें राक्षसे व्योम संपूर्ण केलें । रणीं राघवे शीघ्र छेदूनि नेलें ॥
 पुढें घेतला दूसरा बाण रामें । गुणी लाविला थोर शत्रू विरामें ॥ ८३ ॥
 विरें मागुतें थोर संधान केलें । रिपूचें रणीं शीर छेदूनि नेलें ॥
 महा वीर मक्राक्ष तो बाण-घातें । निमाला रणीं चालिला मृत्यु-पथें ॥ ८४ ॥
 पुढें राम पाचारिला त्या स्वरानें । विशालाक्ष उठावला थोर त्राणें ॥
 म्हणे राज-पुत्रा बरें युद्ध केलें । रणीं विक्रमे शीर छेदूनि नेलें ॥ ८५ ॥
 असे सर्वदा तो जयो प्राप्त कैचा । करी ग्रास राहू रवी-मंडळाचा ॥
 प्रती उत्तरे बोलिला राम बाणी । बळें मज्जिलें भूमि-आकाश बाणी ॥ ८६ ॥
 तिहीं राक्षसीं घोर संधान केलें । विरां वाटलें थोर कल्पांत जाले ॥
 पुढें तोडिले सर्व ही बाण रामें । प्रतापे रणामाजि त्या पूर्ण-कामें ॥ ८७ ॥
 प्रतापे रणीं राघवे बाण-घातें । रिपू दोघ हि धाडिले मृत्यु पथें ॥

७०. शिसाळें=डोकी. ७१. शोणित=रक्त. ७२. तूकिला=डोलविला. ७३. गोळा-
 गळ=वानर. १ ते घोर. ७४. सीत=तिरकमट्याचे दोरी. ७५. सर्व. ७६. अंजती सर्व आ-
 काश-बाणी.

रणीं राक्षसां घोर संहार जाला । समाचार गेला तया रावणाला ॥ ८८ ॥
 पुढें रावणानें बहू दुःख केलें । नसे अंतरीं सौख्य टाकून गेलें ॥
 दशग्रीव बोले विरा इंद्रजीता । प्रतापें रणा माजि तूं जाय आतां ॥ ८९ ॥
 रिसां वानरांची असंभाव्य सेना । तुज वेगळी सर्व संहारवेना ॥
 उभा राहिला शीघ्र उदीत जाला । म्हणे० शीघ्र संहारितों वैरियांला ॥ ९० ॥
 दळें चालिली राक्षसांची अचांटे । पुढें वानिती भाट वेताळ थाटें ॥
 बळी *रावणी तो रथारूढ जाला । बहूसाल वाद्यें दळेंशीं निघाला ९१ ॥
 रणा माजि येवोनियां होम केला । महा भीम कृत्या रथ प्राप्त जाला ॥
 रथारूढ होऊनि वेगीं उडाला । नभोमंडळा माजि तो गुप्त जाला ॥ ९२ ॥
 असंभाव्य तीं मोकळीं बाण-जाळें । बळें धांवती प्रेरिले दूत काळें ॥
 कपींचीं तुटों लागलीं कंठ-नाळें । रणीं लोटती वीर-प्रेतें सुकाळें ॥ ९३ ॥
 असंभाव्य सामर्थ्य त्या रावणीचें । कळेना कळा कोण कापट्य याचें ॥
 कदां नेणती बापुडे देव कांहीं । रणीं पाडितो वीर सन्मुख नाहीं ॥ ९४ ॥
 बहू खोंचली ते असंभाव्य सेना । दिशा दाटल्या बाण-जाळीं दिसेना ॥
 कपी-वाहिनी माजि आकांत जाला । पुढें मारुतीचा पिता शीघ्र आला ॥ ९५ ॥
 निरुपी अती आदरें राघवाशीं । म्हणे अंगिराअस्त्र योजीं लवेंशीं ॥
 पुढें राम तात्काळ तें अस्त्र घाली । तेणें तूटलें शीर कृत्या निमाली ॥ ९६ ॥
 पुढें रावणी भूतळा माजि आला । रणामंडळीं मृत्यु जैसा उदेलाला ॥
 भयासूर तो वीर घोर प्रतापी । शरा सोडिता जाहला काळ-रूपी ॥ ९७ ॥
 समस्तीं अकस्मात तो देखिलेला । तया एक वेळा बहू मार केला ॥
 कपी वीर उठावले शीघ्र काळें । शिळा शीखरें टाकिती बाण-जाळें ॥ ९८ ॥
 रणीं रावणी येकला वीर नेठी । कपी लोटले लक्ष कोट्यानुकोटी ॥
 रिसां वानरीं घोर कल्लोळ केला । बळें ताडिते जाहले राक्षसाला ॥ ९९ ॥
 बळें फेंकिला शूळ त्या मारुतानें । गदा घेतली शीघ्र क्षीभीषणानें ॥
 परीघांशीं घेऊनियां शीघ्र धावे । कुमूदू करीं वेग नेटें उठावे ॥ १०० ॥
 कपी-ऋषभा घोर आवेश आला । शीतघ्नीस घेऊनि सन्मुख जाला ॥
 द्विवीदे बळें सोडिलें चक्र कैसे । महा पर्वतीं चालिलें वज्र जैसे ॥ १०१ ॥
 सुगंधें विरें ताडिला शस्त्र-घातें । गिरी-शृंग तो टाकिला जांबुवतें ॥
 शिळा टाकिली चंड त्या अंगदानें । महा खड्ग तें मोकलीलें नळानें ॥ १०२ ॥

० बहूसाल वाद्यें दळेंशीं निघाला. ७५. वानिती=वर्णितो. ७६. भाट=स्तुतिपाठक. ७७. वेताळ=भाट. * रावणी=इंद्रजित. ७८. मोकली=सोडी. ७९. वरिघ=शस्त्रविशेष. ८०. ऋषभ=श्रेष्ठ. ८१. शतघ्नी=तोफ.

बहू गा निळें शेंकिला तो विशाळू । कपी सुप्रिर्वे टाकिला चंड शैलू ॥
 सुमित्रा-सुते राघवे तेचि काळी । रिपू रावणी विंधिला वाण-जाळी ॥ १०३ ॥
 बहुतां पमर्धी एकला इंद्रजीतू । रणीं बोटिला काळ जैसा कुंतांतू ॥
 बळें वानरांचा बहू मार जाला । रिपू राक्षसें अंतरीं तुच्छ केला ॥ १०४ ॥
 बहुतां जणांचा बहू एक मेळा । निमिण्यांत तोडूनि नेला स्वलीळा ॥
 पुढें राक्षसें घोर संधान केलें । विरें विक्रमें सर्व पसामर्थ्य नेलें ॥ १०५ ॥
 रिपूंचां दळें पाडिलीं इंद्रजीते । रणामाजि रआलीं असंभाव्य प्रेतें ॥
 रिसे वानरें राम सौमित्र बाणी । बळें भेदुनि चालिला चापपाणी ॥ १०६ ॥
 पुढें सज्जनीं चित्त दावें कथेला । समाचार सांगेल हा रावणाला ॥
 महा वैर हें ऐकतां वैर नासे । म्हणे दास निर्वैर सूर्वे विलासे ॥ १०७ ॥

प्रसंग पांचवा समाप्त.

प्रसंग सहावा.

सभे बैसला राव श्रीकूटवासी । पुढें भेटला इंद्रजीतू तयासी ॥
 नमस्कार केला तया रावणाला । म्हणे शत्रुचा सर्व संहार केला ॥ १ ॥
 बहू लंकवासी रणीं भग्न केलें । कितीएक ते मृत्युपथें चि गेले ॥
 बळें ऊसणें घेतलें हो तयांचें । प्रभू शोधिले मुख्य त्या वैरियांचे ॥ २ ॥
 तया रावणा थोर संतोष जाला । बळें अमृताचे नदी पूर आला ॥
 अकस्मांत संताप सर्वें उडाला । पुढें बोलता जाहला कूमराला ॥ ३ ॥
 म्हणे इंद्रजीता विरा बैस आतां । सुपुत्रा तुंवां तोडिलीं सर्व चिंता ॥
 बळी चक्रचूडामणी वीर राजा । असो त्या तुझ्या वज्र कल्याण भूजा ॥ ४ ॥
 अगा इंद्रजीता सखे गोत्र बंधू । प्रतापें बळें आगळे वीर सिंधू ॥
 निमाले रणीं वैरियांचेनि हातें । बहूसाल वाटे मनीं दुःख मातें ॥ ५ ॥
 त्रिकूटाचळीं वानरीं लागू केला । मुळारंभ राक्षस कीर्ती निमाला ॥
 पुढें थोर संग्राम दारूण जाला । विरें राक्षसें सर्व ही तो बुडाला ॥ ६ ॥
 तया ऊपरी वीर धूम्राक्ष जेठी । तेणें जिकिले देव तेतीस कोटी ॥
 समारंगणीं त्या विरा अंत आला । रणामंडळीं देह त्यागून गेला ॥ ७ ॥
 रणीं वज्रदंष्ट्री दिसे यमरूपी । गिरिसारिखा अंकपन्थु प्रतापी ॥
 महा वीर ते दोघ युद्धासि गेले । समारंगणीं युद्ध होतां निमाले ॥ ८ ॥

p जणीं. ८२. कृतांत=यम. q छेदुनि. r जालीं. १. बळीचक्रचूडामणी=बळीसमूह-
 शिरो मूर्ध्नि. २. असो त्या=असाव्या (पाठ). ३. सिंधु=सागर. ४. विरें वीर तो प्रेतसिंधू
 बुडाला (पाठ).

बळी दस विपन्न चातुर्य जाणे । तया देखतां अंतरां सूख बाणे ॥
 प्रसंगे चि तो वीर युद्धासि गेला । प्रहस्तू रणीं युद्ध होतां निमाला ॥ ९ ॥
 तयाचा बहू क्रोध आम्हांसि आला । रिपू राम जिंकावया बेग केला ॥
 तयाचें महा युद्ध तें काय बोलें । समारंगणीं भ्रष्टलें भन्न जालें ॥ १० ॥
 तया ऊपरी धीर आम्हां धरेना । पुढें ऊठवीलें बळें कुंभकर्णी ॥
 तया सारखा कोण आहे बळाचा । समारंगणीं धीर काळासि कैचा ॥ ११ ॥
 महा वीर तो घोर युद्धासि गेला । रिसां वानरां थोर संहार केला ॥
 रिपूनें तया भेटां बाण-घातें । समारंगणीं धाडिला मृत्युपंथें ॥ १२ ॥
 प्रतापी सखा बंधु माझा निमाला । बळें आगळा थोर आधार गेला ॥
 मला पुसिल्यावीण गंतव्य केलें । नये बोलतां दुःख ब्रह्मांड जालें ॥ १३ ॥
 तया ऊपरी चौघ हीं सूत माझे । अगा इंद्रजीता सखे बंधु तूझे ॥
 तयांच्या प्रतापानळें सूख लोटे । समारंगणीं भीडतां काळ वांटे ॥ १४ ॥
 नरा अंतकाला नरा अंतकानें । बळें पीटिलें देवदेवांतकानें ॥
 तळीं घातले सर्व त्या श्रीशिरानें । रणीं वानरां घेतले सर्व प्राणें ॥ १५ ॥
 अतीकाय तो वीर मेरू बळाचा । प्रतापें बळें आगळा विक्रमाचा ॥
 रथारूढ होऊनि युद्धासि गेला । तयाचा सुमित्रासुतें घात केला ॥ १६ ॥
 निमाले सखे दुःख ऊदंड जालें । पुढें पाहतां वीर सामर्थ्य गेलें ॥
 महा वीर ते मृत्युपंथें चि जाता । नरे वानरें बापुडों येश घेता ॥ १७ ॥
 निमाले सखे सूत बंधू बळाचे । प्रतापें सुराहूनि ते विक्रमाचे ॥
 रणामंडळीं सर्व सेना निमाली । बहूसाल संहारिली कूळवल्ली ॥ १८ ॥
 अगा इंद्रजीता तुवां सूख द्यावें । प्रतापें रणीं सर्व शत्रू बधावे ॥
 मला सांगसी लाविले मृत्यु-पंथी । परी मागुती ते रिपू गर्जताती ॥ १९ ॥
 रिपू ऊठती मागुती हें न व्हावें । बळें सर्व निर्मूळ त्यांचें करावें ॥
 प्रतापें रणीं सर्व पाडून येसी । परी मागुता जीव येतो तयांशीं ॥ २० ॥
 बहूवेळ तैं युद्ध सामर्थ्य केलें । परी पाहतां सर्व ही व्यर्थ गेलें ॥
 प्रतापें रणीं पाडिले बाण-घाती । समारंगणीं मागुते सिद्ध होती ॥ २१ ॥
 महीमंडळीं नाम त्यांचें नसावें । विरा विक्रमें त्वां मला सौख्य द्यावें ॥
 पिता बोलतां धीर पोटी धरेना । असंभाव्य कोपानळ सांवेरेना ॥ २२ ॥
 उभा राहिला वाक्य बोले पित्याशीं । म्हणे शीघ्र संहारितो वैरियांशीं ॥
 समारंगणा माजि ऐसें न होता । तरी जाणजे भेटि ते हे चि आतां ॥ २३ ॥

१. युद्ध होतां=घोर मारें (पाठ). २. बळें आगळा=शुळीहून तो (पाठ). ३. विक्रम=
 इराक्रम. ४. गर्जताती=ऊठताती (पाठ). * तां=त्वां. ५. पाडिले=मारिसी.

बहू कोपला चालिला वीर जेठी । प्रतापे म्हणे सर्व जाळीन सृष्टी ॥
 पुढे बापुडो वानरे दैन्यवाणी । खिळी तो बळे सर्व ब्रह्मांड बाणी ॥ २४ ॥
 पित्याकारणे वीरभद्र निघाला । तयां दैत्यजांला धरुं सिद्ध झाला ॥
 तयाचे परी कोपला काळरूपी । बळे चालिला शक्रशत्रु प्रतापी ॥ २५ ॥
 तुरे वाजती नाद गेला भुगोळा । दळेशीं बळे पावला होमशाळा ॥
 तया राक्षसे मागुती होम केला । महावीर मेघासनीं गुप्त झाला ॥ २६ ॥
 बळे बूजिले सर्व आकाश बाणी । पडों लागली वानरे दैन्य वाणी ॥
 कपी-वाहिनी' माजि आकांत जाला । पुन्हा मागुता योर कल्पांत आला ॥ २७ ॥
 बरी पाहतां युद्ध कर्ता दिसेना । धडाडा पडों लागली सर्व सेना ॥
 महावीर ते घोर मार्गे पळाले । पळाले कपी राघवा आड गेले ॥ २८ ॥
 म्हणे राम तो सुप्रिया मारुता हो । नभोमंडळी युद्धकर्ता पहा हो ॥
 प्रतापे बळे वीर सप्त उडाले । असंभाव्य ते पोकळी माजि गेले ॥ २९ ॥
 महा योर ते युद्धसामर्थ्य गेले । तया इंद्रजीते पुढे काय केले ॥
 अकस्मात तो भूतळा माजि आला । रणामंडळी सैन्यसिंधू मिळाला ॥ ३० ॥
 खटाटोपिले ते बहू शस्त्रपाणी । रूपे कर्कशे काळ कर्कोटबाणी ॥
 बळे चालिला भार वेष्टीत सेना । रजे मातला व्योम पुढे दिसेना ॥ ३१ ॥
 कपी वीर राक्षसे सन्मुख जाले । समारंगणा माजि युद्धा निघाले ॥
 पुढे राक्षसे रूप केले सितेचे । महा रम्य लावण्य ते जानकीचे ॥ ३२ ॥
 रणी लोटल्या वीर राक्षसे कौजा । कपीभार उठावले स्वामिकाजा ॥
 दळी राक्षसांचे बळी इंद्रजीतू । बळी चालिला काळ जैसा कुंठांतू ॥ ३३ ॥
 तया देखतां धांवला रुद्र तैसा । करी घेतला शैल ब्रह्मांड जैसा ॥
 बळे इंद्रजीता उजू धांव घाली । तयी इंद्रजीते सिता दाखवोली ॥ ३४ ॥
 म्हणे रे कपी हे सिता राघवाची । गुणी स्वामिणी हे तुम्हां मर्कटांची ॥
 महापापिणी सर्पिणी दुःखदाती त्रिकूटाचळी राक्षसी कुंळहंती ॥ ३५ ॥
 अशोकवनामाजि हे शोकवल्ली । अकस्मात कोठून निर्माण झाली ॥
 तया दीवसापासुनी दुःख झाले । त्रिकूटाचळा योर दारिद्र्य आले ॥ ३६ ॥
 बळाचे बहू वीर हे पापिणीने । सखे आमुचे ग्रासिले सर्पिणीने ॥
 कैळी मांडला त्यास हे मूळ सीता । करीतो इचा शीघ्र संहार आतां ॥ ३७ ॥
 तया राक्षसे मारिले जानकीला ॥ म्हणे रे कपी सांग त्या राघवाला ॥
 समारंगणी शीर छेदुनि नेले । तया राक्षसे शीघ्र गंतव्य केले ॥ ३८ ॥
 सिता देखतां मारुती अंग घाली । प्रसंगी तिणे मूर्च्छना शीघ्र आली ॥

१०. शक्रशत्रु=इंद्राजित. ११. वाहिनी=फौज. १२. कुंठांत=यम. १३. कळी=मांडण.

महाशोक आरंभिला त्या कपीने । म्हणे काय केले जंगज्जननांने ॥ ३९ ॥
 बहू दुःख मागील ते आठविले । उदासीन हें चित्त दुश्चात जाले ॥
 म्हणे काय सांगो तया राघवाला । कपी मारुती शोकसिंधू बुडाला ॥ ४० ॥
 म्हणे रे कपाळा असे काय केले । बहू योर हें पाप माझे उदेले ॥
 न सांगो तरी गोष्टी राहों नये की । पुढे सांगतां राघवा दुःख हें की ॥ ४१ ॥
 प्रवाहो बळें चालिला अश्रुपाती । विलापें करूं लागला तो रुदंती ॥
 बळें उठला चालतां चालवेना । रघूनायका भेटला दैन्यवाणा ॥ ४२ ॥
 अधोमुख पाहोनि कांहीं वदेना । दुखे दाटला कंठ त्या बोलवेना ॥
 म्हणे जानकीसारखी शस्त्रघाते । रणी मारिली राक्षसे इंद्रजीते ॥ ४३ ॥
 तपें सांगतां मांडला शोक रामें । मिळालीं दळें दैन्यवाणीं विरामें ॥
 कपीवाहिनीमाजि आकांत जाला सुमित्रासुते राम तो शांत केला ॥ ४४ ॥
 भविष्योत्तरे वाल्मिकी सत्य व्हावी । देहसोंगसंपादणी कां करावी ॥
 म्हणूनी रघूनायकें शोक केला । तंव वीर बीभीषणू शीघ्र आला ॥ ४५ ॥
 म्हणे जी प्रभू शोक वायां करीतां । असे सत्य नेमस्त कल्याण सीता ॥
 अशोकावना दूत म्यां पाठविले । प्रसंगीं समाचार घेऊनि आले ॥ ४६ ॥
 तया इंद्रजीते रणी मौंव केली । नव्हे सत्य हें मिथ्य होऊनि गेली ॥
 पुरी होम आरंभिला मेघनादे । पुरा जालिया कोण घेईल 'दंड' ॥ ४७ ॥
 तया इंद्रजीतासी आधीं वधावे । वृथा शोक सांडूनियां सिद्ध व्हावे ।
 पुरा होम हो जालिया आवरेना । समारंगणीं मारितां ही मरेना ॥ ४८ ॥
 प्रभू जाहली अश्रिणी व्योमपंथे । वधावा सुमित्रासुताचेनि हाते ॥
 तपें सांगतां सर्व आनंद जाला । बहूतांपरी राघवे गौरविला ॥ ४९ ॥
 पुढे राघवाची बहू स्तूति केली । विरांची असंभाव्य मांदी' मिळाली ॥
 सभामंडळीं ते कपी रीस राजे । तयामध्यभागीं महावीर साजे ॥ ५० ॥
 समस्ताशीं सोडीलसे इंद्र भावी । समर्था तया उपमा काय द्यावी ॥
 असा राम हा देव ब्रह्मादिकांचा । सुमित्रासुतासी वदे रम्य वाचा ॥ ५१ ॥
 म्हणे होम आरंभिला इंद्रजीते । मुखें बोलिले सत्य नैऋत्यनाथे ॥
 पुरा होम होतां कदां आवरेना । समारंगणीं मारितां ही मरेना ॥ ५२ ॥
 प्रतापें समारंगणीं त्या वधावे बळें आजि ब्रह्मादिकां सौख्य द्यावे ॥
 पुढें उठिला शीघ्र सौमित्र कैसा । नभोमंडळी तीव्र औदित्य जैसा ॥ ५३ ॥

१३. जंगज्जननी=जगन्माता=सीता. १५. भाव=कथन. १६. दंड=युद्ध. १७. अधि-
 णी=अशरीरिणी=आकाशवाणी. १८. व्योम=आकाश. १९. मांदी=मेळा. २०. नैऋ-
 त्यनाथ=राक्षस (बिभीषण) २१. आदित्य=सूर्य.

जया देखतां काळ कांपे यरां । सवें दीधलें राघवें पंचवीरां ॥
 हनूमंत बीभिषणू जांवुंवतू । सुगंधू कपी ऋषभू वीर्यवंतू ॥ ५४ ॥
 महावीर ते पांच ही सिद्ध जाले । कपी रीस आणीक कीर्ती निघाले ॥
 सुमित्रामुता लागीं राजाधिराजे । मुखें बोललीं शक्तिसामर्थ्यवीजे ॥ ५५ ॥
 वरू दीधला स्वामिदेवाधिदेवें । म्हणे शत्रु जिकोनियां शीघ्र यावें ॥
 करू मस्तकीं ठेविला रामचंद्रें । नमस्कार तैसा चि केला कर्णोद्रे ॥ ५६ ॥
 समस्तीं विरीं ही नमस्कार केले । पुढें सव्य घालूनि तैसे निघाले ॥
 अतीथादरें स्कंधभागीं विरानें । सुमित्रामुता घेतलें मारुतीनें ॥ ५७ ॥
 निघाले महावीर ते लागवेगें । पिता हिंपुंटी मारुती मागमागें ॥
 पुढें चालतां पंथ नीकुं वळेचा । विरां थोर आवेश काळासि कैचा ॥ ५८ ॥
 महा घोर तो लंघिला मार्ग तीहीं । पुढें पाहतां पाहतां वाट नाही ॥
 तरुंचीं वनें लागलीं तीं वितडें । प्रचंडें उदंडें बहू झाडखंडें ॥ ५९ ॥
 भुमी दाटले वृक्ष वृक्षा मिळाले । तया अंतरी वंशें मिश्रीत शाले ॥
 वरी पाहतां वाड आकाश पंथें । पुढें रीघ नाही तया वारियातें ॥ ६० ॥
 समें वीषमं झाडखंडें अचाटें । मिळालीं बळें वाजती कर्कराटें ॥
 कडे तूटले थोर त्या पर्वताचे । शरें वाहती झाडखंडीं विषाचे ॥ ६१ ॥
 तया अंतरीं सिंह शौर्दूल कैसे । मर्दें मातले गर्जती काळ जैसे ॥
 गजांचीं बहू दाट थाटे विशेषें । पळों लागती थोर किकाट घोषें ॥ ६२ ॥
 बहू संकटें धांवती रान म्हैसे । रिसें कर्कशें देखतां जीव त्रासे ॥
 बहू सांबरे चीतळे रानगाई । शुनी शूकरां मर्कटां मीति नाही ॥ ६३ ॥
 बहू श्वापदें घोर नाना परींचीं । बहु गर्जताती बहुतां स्वरांचीं ॥
 भुतें खेचरें शक्ति वेताळ पीसे । बहू धांवती वन्हिचे ज्वाळ जैसे ॥ ६४ ॥
 बहू व्याळ वेटाळले झाडखंडीं । वनें व्यापिलीं सर्व कूळीं उदंडीं ॥
 बहुतां परींचीं बहू तीं विखारें । विषें घोळतीं लीळ तीं थोरथोरें ॥ ६५ ॥
 बहाती विषाचे महा बोध तेथें । धुधूकारतां ज्वाळ आकाशपंथें ॥
 गिरीशीं बळें आदळे तोयराशी । बहूसाल त्या तोडिलें पर्वताशीं ॥ ६६ ॥
 गिरीशृंग पाठार दारी कपाटें । शिळा शीखरें वृक्ष पाषाण थाटें ॥
 दरे दर्कुटे थोर भ्यासूरवाणे । बहूतां परींचे तरू ते पुंराणे ॥ ६७ ॥
 कडे कापले तोयनेटें भडाडी । गिरी कंदरीं घोष तेणें धडाडी ॥

२२. कर्णोद्रे=शेवाचा अवतार लक्ष्मण. २३. हिंपुंटी=मलानवदन. २४. झाडखंड=वृक्षसमूह. २५. वंश=कळक, वेळ. २६. शौर्दूल=राघ. २७. व्याळ=साव. २८. लाळ=ती=खेळती (पाठ). २९. तोयराशी=समुद्र. ३०. पुंराणे=जुने.

भजना वांचुनि श्रीहरि । जन्मोजन्मी काल कमिला ॥ ॥ श्रीशुक० ३ ॥
 भय पापाचें कां न घरी । पुराण-कीर्तन-देवद्वारी । तांबुलभक्षण कुष्ठ शरीरी ।
 कर्म वर्ये निंदा करी । टिटवीजन्म त्या पक्ष्यां भित्तरी । गुरु शिष्याशीं विद्या
 चोरी । होय पिंगळा तो निर्धारी । अनुचित प्रतिग्रह ब्राह्मण घेतां । गंडमाळा
 होती अद्भुता । परद्रव्याचा अपहर करितां । पर क्षेत्रिच्यां गाई वळितां ।
 अल्प-आयुषी होय तत्वतां । सत्पुरुष आणि प्रजा पीडितां । व्याघ्र सर्प होय
 तत्वतां । साधु-छळणीं वंश-क्षयता । देवद्वारींचे तरू तोडितां । छाया मोडितां ।
 पांगुळ होती जाण तत्वतां । जारकर्म ते वेश्या जाण । स्त्री-पुरुषाचें गुह्य
 श्रवणें । दासी किंवा कुंठिण होणें । सेवकासि जो त्रासी पूर्ण । तोचि
 मोळ्यावाहक नाण । सेवक होउनि स्वामि जाचणें । श्वान होउनि बहू हिंडणें ।
 ब्रह्म-राक्षस बहु अभिमानें । देवाल्याचें तेल चोरणें । मानीर होउनि गुर्गुरक-
 रणें । त्रास माता-पितया देती । मर्कट होउनि वृक्षां फिरती । क्षेत्री म्हणवुनि
 मुद्धी पळती । सिमा लोटती । कवन निंदिती सत्पुरुषाचें । वृश्चिक-रिसौदि जन्म
 पावती । वेद-शास्त्र ने उगें निंदिती । द्वेष करिती महा पुरुषांचे । तैस्कर होउनि
 नाश तपाचे । बंधू-बंधू वैर करिती । मत्स्य होउनी जळीं विचरती । दोघी
 स्त्रीया ने कां करिती । पेकीचें ने चित्त राखिती । सौरमेयाच्या शिरावती ।
 गोचड होउनि तरतरताती । उदक कोंडितां मूत्रकोंडतो । पृथिवतीची निंदा
 करितो । उदरीं भग्नी मंद होतो । ग्रहण-संधी करितां भोजन । पित्तरोग त्या
 होय दारुण । पर-बाळा दुरदेशीं विकणें । वचनीं गुंतुनि पालट करणें ।
 गलित-कुष्ठ-दुर्गंधि साहणें । अपराधाविण स्त्रीस नाचणें । एक अंग तें नाय
 तयानें । ब्राह्मणाचें अन्न हरणें । वंश शून्य हें शास्त्रि पहाणें । गुरु संत आणि
 माता पीता । त्यां उपहासितां । वाचा जाउनि होय दुःखिता । ब्रह्म-वृंदा
 त्रास चि देतां । व्याधी तिडका लागती कुंया । पुराण-श्रवणीं हरी-कीर्तनी ।
 नाउनि निजतां अजगर जाला । अतिवादे तो सक्षिपातला । देव-पुजेनें
 बीट आला । मारि नाहकाला । पुस्तक चोरुनि मुका चि नाहला । नमन करीना
 जो संताला । कठोर वचनें त्रास दीधला । बहु जन्माचा । बहु जोनार । त्रास
 पावलों वारंवार । नुलंघवे मायापूर । अशि वाक्ये हीं शुक-मूर्खींचीं । ऐकुनि
 साचीं । श्रवण करी जगदात्मा ज्याचीं । धरी चिंति मुक्ति त्या फुकाची ।
 अनुभवाची । जन्मांतरिची । ऐकतां चि तेधवां श्रीहरिहरासि स्मरुनि

२७. पक्ष्याभितरी=पांखरांत. २८. पिंगळा=पक्षिविशेष. २९. प्रतिग्रह=दानघेणें. ३०.
 क्षेत्र=शेत. ३१. वृश्चिक=विचू. ३२. रिस=आस्वल (संस्ल० कक्ष). ३३. तस्कर=चोर.
 ३४. सारमेय=कुत्रे.

काय बोलिला ॥ श्रीशुक० ॥ ४ ॥

पुण्यलता हे फळासि आली । कृष्णें निभलि । अशि चालविली । पाप-
शृंखळा हे तुज कळली । तरि कां माता हे शिणवीली । निघेनि आतां सोड
माउली । स्वरूप-सत्ता पाहें आपुली । मनासि बोधुनि वनासि जावें । ब्रह्म-भावे
जनासि ध्यावें । धनासि आणि स्त्री-जनासि म्यावें । नातरि माया फिरविल
वांया । भरविल या बा आडरानें । रामावांचुनि निकाम रंमि । भुलविल तुजला ।
तुजला देखल टोला । चौऱ्याशींचा दाविल झोला । कृष्ण बोलतां शुक निष्ठला ।
भ्रष्टला या प्रपंच्यांतुनि । गेला तैसा आला नाही । पडला धड-शत्रूंच्या डोंई ।
बासनेला मारुनि घाई । जाळुनि अंगीं भस्म चर्चिलें । जीवित जाण
असें खर्चिलें । वाणि-द्वारा ब्रह्म चर्चिलें । जिवित अर्चिलें । प्रबोध हृदयीं
शिरकविला ॥ श्रीशुक० ॥ ५ ॥

हृदयीं धरीत करि पल्लव ग्रंथी । प्रेम भरित हृद्-विवेक पंक्ति । छेदित ऐसें
जेणें न घडें । जन्म सांकडें । द्वयारोकडें । प्रसूत भूत । नूतन सरिता । संकोच
रस्ता । विस्तारें श्रम लिहितां दस्ता । कागद नपुरे । पुरे पुरे हे आस्ता । ऐशी
शास्ता घडली । धास्ता खाउनि । द्वयर्पण-सुत पैय-पानातें । अन्हेरुनियां
घोर वनातें । न घडे जन्म तो तत्क्षणातें । दर्शित ज्याची । ज्ञान-दशा जग
मृषाचि भासे । मृगदशा भ्रमवि अशा तेव्हां । व्यास मनीं हव्यास उठीला । स्वास
सांडिला । अशा अशा बाळासि पाहावें । कास घालुनि श्मिष्टि धांवला । वियोग
दुःखें ओष्ठ सूकला । शुक शुक ऐशी हाक मारुनी । शुक डोळीयां मूख
दाखवी । अरे पुत्र क्षणमात्र उभा रे । मोह कळवळे येति उबारे । नेत्रीं चळ
चळ अश्रूधारा । स्मश्रु-अधरा वरोनि दळतां । आकळितां नाकळे चि ममता ।
चक्षु पुसतां पक्षि शुकाचा । वृक्ष आणि तृण पक्षि बोलति । “ॐ शब्दे जो
प्रैणव मूर्धा-वाक्याचा ध्याता । ध्याताध्यात ध्यान धारणा । जन वन ज्ञानामृत-
दृष्टिनें । सृष्टि सिंचुनी शीतळ केली । निवांत जाली । हे तात ! तात ! चित्तांत ।
आप विख्यात मात हे सर्वांतरी हे । निरंतर असतां । अंतर मानुनि । अभ्यंसर
कां जाळुनि घेशी । आलों ना मीं गेलों कोठे । जन्मलोंना मेलों नसतां ।
भ्रांत दुःख विभ्रांत होउनी । शांतपणें सिद्धांत विवरुनि । असें पहावें । आवरण-
शक्ती । पंच महा-भूतांची व्यक्ती । उभी ठाकतां । बंध-मुक्तिचा । शब्द रुढला ।

३५. रामा=स्त्री. ३६. षट् शत्रु=काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर. ३७. डाई=
द्वेषांत. ३८. द्वैपायनसुत=व्यासपुत्र शुक. ३९. पयपान=दूधपिणें. ४०. मृषा=खोटें. ४१.
मृगदशा=स्त्री. ४२. स्मश्रु=दाढी. ४३. प्रणव=ओंक.र. ४४. महावाक्य=“तत्त्वमसि”
ह.० तें (ब्रह्म) तूं आहेस हें वाक्य. ४५. पंचमहाभूतें=पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश

बहू गा निळें शेंकिला तो विशाळू । कपी सुग्रिवें टाकिला चंड शैलू ॥
 सुमित्रा-सुते राघवें तेचि काळीं । रिपू रावणी विंधिला वाण-जाळीं ॥ १०३ ॥
 बहूतां पमर्धो एकला इंद्रजीतू । रणीं बंदिला काळ जैसा कुंतांतू ॥
 बळ वानरांचा बहू मार जाला । रिपू राक्षसें अंतरीं तुच्छ केला ॥ १०४ ॥
 बहूतां जणांचा बहू एक मेळा । निमिष्यांत तोडूनि नेला स्वलीळा ॥
 पुढें राक्षसें घोर संधान केलें । विरें विक्रमे सर्व पसामर्थ्य नेलें ॥ १०५ ॥
 रिपूंचां दळें पाडिलीं इंद्रजीते । रणामाजि आलीं असंभाव्य प्रेतें ॥
 रिसे वानरें राम सौमित्र बाणीं । बळें भेदुनि चालिला चापपाणी ॥ १०६ ॥
 पुढें सज्जनीं चित्त दावें कयेल । समाचार सांगेल हा रावणाला ॥
 महा वैर हें ऐकतां वैर नासे । म्हणे दास निर्वैर सूर्वे विलासे ॥ १०७ ॥

प्रसंग पांचवा समाप्त.

प्रसंग सहावा.

सभे बैसला राव श्रीकूटवासी । पुढें भेटला इंद्रजीतू तयासी ॥
 नमस्कार केला तया रावणाला । म्हणे शत्रुचा सर्व संहार केला ॥ १ ॥
 बहू लंकवासी रणीं भन्न केलें । कितीएक ते मृत्युपथें चि गेले ॥
 बळें ऊसणें घेतलें हो तयांचे । प्रभू शोधिले मुख्य त्या वैरियांचे ॥ २ ॥
 तया रावणा घोर संतोष जाला । बळें अमृताचे नदी पूर आला ॥
 अकस्मात संताप सर्व उडाला । पुढें बोलता जाहला कूमराला ॥ ३ ॥
 म्हणे इंद्रजीता विरा बैस आतां । सुपुत्रा तुवां तोडिलीं सर्व चिंता ॥
 बळी चक्रचूडामणी वीर राजा । असो त्या तुझ्या वज्र कल्याण भूजा ॥ ४ ॥
 अगा इंद्रजीता सखे गोत्र बंधू । प्रतापें बळें आगळे वीर सिंधू ॥
 निमाले रणीं वैरियांचोनि हातें । बहूसाल वाटे मनीं दुःख मातें ॥ ५ ॥
 त्रिकूटाचळीं वानरीं लाग केला । मुळारंभ राक्षस कीती निमाला ॥
 पुढें थोर संग्राम दारूण जाला । विर राक्षस सर्व ही तो बुडाला ॥ ६ ॥
 तया ऊपरी वीर धूम्राक्ष जेठी । तेणें जिकिले देव तेतीस कोटी ॥
 समारंगणीं त्या विरा अंत आला । रणामंडळीं देह त्यागून गेला ॥ ७ ॥
 रणीं वज्रदंष्ट्री दिसे यमरूपी । गिरिसारिखा अंकपन्तु प्रतापी ॥
 महा वीर ते दोघ युद्धासि गेले । समारंगणीं युद्ध होतां निमाले ॥ ८ ॥

p जणीं. ८२. कृतांत=यम. q छेडुनि. r जालीं. १. बळीचक्रचूडामणी=बळीसमूह-
 शिरो मूषण. २. असो त्या=असाव्या (पाठ). ३. सिंधु=सागर. ४. विरें वीर तो प्रेतसिंधू
 बुडाला (पाठ).

कृपेला । उन्मत्तानिचा तो मार्ग शोधिला । तैत्तमसि महा-वाक्य बोधिला । काम-
क्रोध-समुदाय छेदिला । नित्य ब्रह्म निर्वाणें लाधला । स्व-नंदामृत घटघट प्याला ।
आनंदाचा टेंकर दिधला । आत्मा सेवुनि स्वस्थ बैसला । संतोषाचा बाग लावि-
ला । दुराविलें त्या नष्ट अशेला । शाल दुःशाला कशास त्याला । तोडुनि टाकी
मोड पोशाला । काय निर्धम यम करिल अशाला । अशासि येथें कशासि
अणिता । त्यासि मसाला करील कोणी । झणी कसाला । बोले कृतांत आत्म
दुतांला । जिता चि मेळा निकाम जाला । जिवन्मुक्त शुक्र झणती त्याला ।
बहु देणें मग नलगे ज्याला । असो बिचारात्याचि विचारा । येईल तैसें बरें म्हणावें ।
उगें पहावें । इंद्र स्वभावे येउनि प्रेरी । त्या रंभा-सुंदरिला ॥ श्रांशुक० ॥ ७ ॥

अनुष्ठान तप-कला लोटल्या । तप तेजें दश दिशा दाटल्या । पुण्य नद्या
शकाच्या अटल्या । सुकृत बळें जरि शूक भेटल्या । ऋणानुबंधें गांठि तूटल्या ।
इंद्रमनी कल्पना ऊठल्या । तेव्हां त्याच्या शक्ति खुंटल्या । युक्ति खुंटल्या ।
वृत्ति वीटल्या । जैषे स्नान वैभेना साठी । मार्गस्याच्या लागे पाठी । स्वभाव
दुःखें होउनि कष्टी । तैसा तेणें द्वैद्वांन । पत्न मांडिला । रत्न सुरवरी । सभेस
रंभा आणि मेनका । तिलोत्तमादिक स्वर्ग-गामिनी । पाचारुनियां इच्छित सांगे ।
झैलन वदने पुण्यामृत शुकाचें हरुनी । दोहन करणें । मोहन रूपें । रंभा
वहिनी चतुर शहाणी । भवनी-भुवनी शुकाच्या । परामृशार्ते । जावें म्हणुनीं
अति हर्षानें । शैत्यज्ञाची आज्ञा वंदुनि । करी प्रतिज्ञा । शक्र-सभेसी वक्र
पाहुनि । हंसोनि बोले देइन झोले । भले भले मी चेववीले । पंचविधै भ्यां
चेववीले । धाउनि आमुचे मुखरस प्याले । तपक्षयार्ते सर्वेचि म्याले । आणिक
धोंवले वर्नी पावले । तपें तापले । नेत्र लाविले झाले गेले बरें विसरले । तपो-
धनानें सधन हि जालें । आसन । तुमचें थरारिलें मग । अह्मा प्रेरिलें । तेथें
जाउनि । गाउनि नाचुनि । पुण्य-दुधातें । दोहुनि घेउनि । मोहन-यंत्रें विश्वा-
मित्रादिक सत्पात्रें । वात-अर्बु आणि गळीत पत्रे । भक्षुनि तपती अमुची
सूत्रें । वेग वक्रें । मुत्रें कुत्रें । जैसें तैसें पाठी लागुनियां क्षणमात्रें । त्याला
मुंगी येउनि लुंगी । सुटली स्मरगुंगी ते तेव्हां हुंगित हुंगित जवळ चि आलें ।

५६. उन्मत्तौ= जागृती, स्वप्न, सुषुप्ति, तुरीया, व उन्मत्तौ या पांच स्थितींतील शेव-
टची म्ह० पांचवी. ५७. तत्त्वमसि=तूं तूं आहेस. (टीप २३ पहा). ५८. ब्रह्मनिर्वाण=
ब्रह्मसुख. ५९. दुःशाला=दुहेरी शाला. जोड शाल, ६०. नियम=शिक्षा. ६१. कृतांत=यम.
६२ वमन=ओकलेला पदार्थ. ६३. म्लान=कोमेजलेलें. ६४. शतयज्ञ=इंद्र. ६५. पंचवि-
धय=रूप, रस, गंध, शब्द, स्पर्श. ६६. अंबु=पाणी, ६. गळीतपत्रें=गळलेलीं पानें. ६८.
लुंगी=लहानगी. ६९. स्मर=मदन.

नकों नकों म्हणतां गळां चि पडलें । भुजें वेष्टुनियां । तपा भ्रष्टवुनि । निष्टुन
तुमच्या सभेसि आल्ये ते हे रंभा अंभोदीज्ये । जाणतसा परि मानितसा
मज । दा दा बीडा दाविन क्रीडा । मोह-बेडा मीं घालिन खोडा । शुक कीडा
थोडा च वयाचा । धडा मनाचा । मोडुनि याचा । कडासनावरुनीयां मग मी ।
सडा चि धड धड धांवत आणिन । ऐशां रंभा गोड बोलुनि होई विडा उच ।
लुनि हस्तकिं मस्तकिं धरिला श्रीशुक० ॥ ८ ॥

इंद्र ह्मणे गे चंद्र-वदने । चंद्रहार घे चंचलनयने । चित्रविचित्र हिं चिरे
भूषणे । चंदन चर्चित सुगंधने । हार चमेली चंपा-सुमने । चतुरपणे चंचवी
युक्तिने । निश्चल मुनि-मन चंचलकरणे । मुखचंद्रने चंद्रि लावुनि । नयन-
चकोरे । करीं भिकारे । बहु प्रकारे विकारवावे । चित्त तपाचे । तपोवित्त हळु
जपूनि ध्यावे । सहस्रनयने गौरवोनियां । सौरभजननी । सहस्र वदने अवश्य
वदली । वश्य करिन मीं । नमन करुनियां गमन करितां । शचिपति लागुनि ।
रतिपति मागुनि । वसंत घेउनि । हास्यवदना । हृदय द्युतिने । विदुत्तेज ते
ललना जात्या । उचिता कृतिने विकृति पावे । विवेक वृत्ती । तैशा अनृती ।
तथापि तृती । गान तान संगीत पयोधर । शीत तेय मंद सुगंध वात सह ।
सुरवर किन्नर गंधर्वादिक । सर्व चि वय गवें स्फुरती । अवध्या कुशला सकाम
कामिनि । सौदामिनिशीं दिव्य शरीरीं । भव्य भूषणे । प्रभाकराच्या उग्र प्रभेचा भोळा
जन मग लाभ लाभला । भला मनाला आला प्रेमा । बाळाळिंगाने ताळा घालु-
नि । म्याला मग त्या परहीताला । पडेल घाला लोई माळा । गळां च
घालिती । छळोनि घाला । समुदाये प्रमदा येकसला । सकळा ही विमान
वहनीं । समान नक्षत्रांच्या पंक्ती । दिशा रंगती । निशा भंगती । अंग-प्रभेने ।
उजळे तनु ते । सोज्वल वस्त्रे मज्जन करुनी । कज्जल किंचित चिरी लावुनी ।
दिसति हिरे पाचूचे हार । फार सुमनांचे ते भार मस्तकिं वरिले । हस्तकिं
धरिले । सन्मुख सखया अर्पण करिती । दर्पण पाहुनि सिंधुजानना । मूख इंदु
वरि तिलक-विंदु सुरंग रेखिला । अंबुज मुखाने मुनि-वृंद भेदिला । एक शूक
मुनि । त्या हि द्विजवरे । भाळि बिजवरे । धिःकारिले अनुसंधाने । ध्यानयोग
हा जुनाट चंदन । नंदन वर्निचा । आनंदाने अंग चर्चिले । हृदय पिंडिका

७०. अंभोदीज्य=एथें कांहीं अपघात असल्यामळे दुर्बोधतत्व आहेसं वाटतें. ७१. होड-
विडा=पैजेचा विडा. ७२. चिरे=वस्त्रे. ७३. सुमने=कुलें. ७४. चंचवी=ठकवी. ७५. सहस्र-
नयन=इंद्र. ७६. सौरभजननी=रंभा ? ७७. रतिपति=मदन. ७८. सौदामिनी=बीज.
७९. प्रभाकर=सूर्य. ८०. बाळा=स्त्रि. ८१. लोई= ? ८२. येकसळा=एकदम ?
८३. मज्जन=स्तन. ८४. सिंधुजानना=चंद्रमुखी.

त्यांसि अर्चिले । उद्भेदुनियां आकर्ण हृदया भितरानि कामे भरुनि पातले ।
 अरुण रंगे । कंचुर्कांत चित्ते धरुनि राहिले । तरुण जनांचीं हरुनि चित्ते ।
 अशा च येती कितीक जाती । मुनी तापसी ऋषी दिगंबर । अमर तेज परि
 पांमर जाले । विप्रादिक बहु क्षिप्रौ भक्षुनि । प्राप्ति इच्छिती स्त्रीअधराची
 पयोर्वराची । पिंबव्या अंगी । उट्या केशरी बुट्या भर्जरी । नक्षत्रासम बेसरे
 नाकी । हतांत गजरे । श्रीहरिनामी । प्राण्या भजरे । अंतरि त्यज रे । त्यजरे
 त्यज रे अशा-मोहाते । अशा नागिणी कुरळकेश त्या । सरळ वेणिया । मुक्ता-
 लंकृत श्रेणि' नैगांच्या । तांबुल वदनी सिंहकटा त्या । कटिमूत्र । काट ज्यां-
 च्या सुवर्ण-रत्नेजडित । तडिड्ढाससम । भांग भरुनियां द्वादश अंगी सांग
 अभरणमतंग गमना । उत्तुंग कुच ते पतंग जैसे । तंग ताठ हृद्वंध अशा
 परी । अंग बराबर अनंगाचे । दळ सबळाचे । कवि अबळा यां । बळेंचि म्हण-
 ती । चपळा एकी । बुबुळा फिरवुनि । लोकत्रय हा दुबळा करिती । चित्त
 वित ते समस्त हरिती । पुढे प्रेरिती वसंतकामा । अनिल रिकामा । सिंधुसमा ।
 देउनि तयाते । धाडि धाडिली । पावे जेथे अगण्य पुण्यारण्य । शुकाचे बिकट
 वनी त्या । निकट जाउनी विनोद-वाचा-उपक्रमो आदरिला ॥ श्रीशुक० ॥ ९ ॥

वसंत संतत सुलता प्रसवी । कंदर्पाची सत्ता बसवी । समीर-दर्प हि वायू सु-
 चवी । पुष्प-वाटिका रम्य नेटकी । ठाक ठाक बस्ति खेडकी । मंत्रे समान सूत्रे
 साधुनि कळा कूसरी निबीड दूरी । शीतळ छाई विकसित जाई । जुई शेवती ।
 चमेल चंपा गंधमालती । मंदाराच्या सरळ्या पंक्ती । कोराटी बहु रंग रंगिती ।
 आराटीची नाही जाती । फुलें मोगरे पिंबळी जाती । गोकर्णी गोकर्ण आकृती ।
 एक सुरुती तुळशी नवती । जैसे चेडू फुलले झेडू । गेंद शेंदरे लोक हेंदरे ।
 कार्नि खोविती । तुरे लाविती । घट्ट फुलांचे बटमोगरे । द्वाद पांगरे निंद्य कळीचे
 कळवळती । भळभळीत फुलले । मल्लिकांच्या दीर्घ वल्लिका कळिका फुलल्या ।
 अपार जेथे पारिजात । जाळ बारिजात । कर तरंग । भातभातचे वात त्यांत
 बहु मात करीतो । वनस्पतीचा गुण विखरीतो । खडे दुपारी । फुले दुर्पारी ।

<५. पामर=गरोब. <६. क्षिप्रा=खोर. <७. पयोधर=स्तन. <८. बुट्या भर्जरी=वेलबुटी-
 दार भर्जरी वल्ले. <९. बेसर=नथ ? १०. मुक्ता=मोथे. ११. श्रेणि=पंक्ति. १२. नग=
 दागिने. १३. तडिड्ढाससम=विजेश्वरच्या तेजस्वी. १४. मतगगमना=गजगामिनी. १५.
 उत्तुंग=पुष्ट. १६. हृद्वंध=चोळ्या. १७. दळ=सैन्य. १८. अनिल=वायु. १९. सिंधु=समुद्र.
 १००. सुलता=उत्तम वेली. १. कंदर्प=मदन. २. समीर=वायु. ३. पुष्पवाटिका=बाग. ४
 खेडक=खेडेगांव. ५. आराटी=? ६. बारिजात=रमळ. ७. भातभातचे=तण्हेतण्हेचे. ८.
 दुपारी=एका प्रकारचे फूल.

सरळ सुपारी । गगन चुंबिती । द्राक्षफळाते पक्षि भक्षिती । क्षितीबराबर
शीतळ नितळा । पाट बाहती । याट दार प्रफुल्ल वृक्षी । फाट नसे परि वाटे
मार्धि । चोहाटे बांधिले । रत्न शिळा लखलखाट । त्यांच्या कळा फांकीती ।
मधुर शब्द कोकिला गुंजती । सकळामध्ये । बकुळाच्या । समकुळाभोंवते ।
अलीकुळाचे । वृंद हिडती । मंद मारुते । वृक्ष डुल्लती । नांगकुळें परिमळे
झुल्लती शूक शुकाते स्पष्ट बोलती । अरिष्ठ तुज हें आलें झणती । बारिष्टातें
हलवुं पहाती । मुख्य अधाती । श्रीरागानें । गीत गाती । ऐशी विवशी ।
तुज खायासी । लक्ष लाविलें । सुदक्ष मुनि तो । अक्षकपाटे । अक्षय लावुनि ।
क्षेम-रूपें लक्षित जेणें । शैमदम हृदयीं भरिला । श्रीशुक० ॥ १० ॥

कुशासनीं क्षेम कूशल समाधि सम भजनीं रस चढें उन्माद न गणी ।
कांहीं हर्ष विषाद निर्गुण विवाद । भोगी अद्वय चिन्मय मुद्रा । सौख्य समुद्रा ।
मध्ये विषय क्षुद्रासि त्या । नातळोनियां । मन बुद्धीचें पैल तिरास । गांठुनि
शूक-गिरास । भाग्याचा तो वैराग्याच्या । दुर्गावर्ता । दुर्गाधिप भैरवी सम
साजे । स्वर्गावरुनि स्त्रीवर्गानीं । शुकोपसर्गा मोहोस्वर्गांत । घेउनि त्या
वरी विध्वंसाया । ईर्ष्या पोटी अति हर्षानें सुंदरशा त्या संगें घेउनि । बाळा
प्रौढा मुग्धा नारी । सुरतीं निरता । चतुर चौकसा । चौन्यायशी असनीं व्यसनीं
शहाण्या । सुंदर पाहार्थी । कोणी लाहाण्या । मोठ्या गोऱ्या गोमठ्या । खोट्या
मनिच्या । कामिष्टा त्या । नेमिष्टाचें । चेष्टाया मन । अचाट दळ । अबळांचें
कैसे । प्रवळ माजलें । मांजपटगनं मांज बांधले । सैन्य साजलें । नितंब तेचि
मतेंगें त्यावरि । ध्वजा फरारी तेवी अंचळ । वायू स्पर्श हलती चळचळ । पाहुनि
त्याचें धीरत्व हि चळचळ कांपे । झळझळ भांग । शिरीचा सांग चि । हृदय तें
दुभाग करिती । भांग जशी सर्वांग व्यापुनि गाढी मूर्च्छा पाडी भृकुटी-चापें ।
ताडी नर मृगनयन-बाण सत्राण विवेकें । प्राण हरती वैराग्याच्या ठाण्या वरुती ।
उठावणी हे । कठिण कुचांची । अग्रे ज्यांची निज भाले । तेंवि निघाले ।
कंदन कराय मदन शुभांगी । भैरंग शिवें तो अनंग केला । यदार्थ चरणावळी

१. अलिङ्गकुळवृंद=अमरसमूह. १०. नांग=सर्प. ११. शमदम=शम=मनोजय आणि दम=
बाधेन्द्रियजय. १२. दुर्गावर्ता=किल्ल्यावर. १३. मर्ग=शिव. १४. मोहोस्वर्गांत= ?
१५. बाळा प्रौढा=बाळा स्यात पोडशाद्धावधि तदुपरि तरुणी त्रिशतो यावदूर्ध्वम् । प्रौढा
स्यात्पंचपंचाशदवधि परतो वृद्धतामेति नारी ॥ (रतिरहस्यं). १६. मुग्धा=अंकुरितयौवना
मुग्धा. १७. पाहण्या=देखण्या, सुंदर. १८. मांजपटा=कमरपटा. १९. मांज=कमर (सं०
मध्य). २०. नितंब=कुठे. २१. मृग=हत्ती. २२. सांग=एक प्रकारचें शस्त्र. २३.
भांग=एक मादक पदार्थ. २४. सत्राण=जोर. २५. कंदन=युद्ध. २६. भगंग=भिकारी.

चालविती । ती । कुंजवनी स्मर संनिवनी ते । मंजुळ मंजुळ ते जप जपती ।
 पैजण आदू पैज बोलती । तुरें तीं चि नूपुरें वाडती । छननं छननं अलाप
 रागें । तननं तननं मृदंग झळरी । झननं झननं विमान घंटा । घननं घननं ।
 रागोद्धारी । हृदय विदारी । सुरासुरी घेउनी बांसुरी । गात सुस्वरी । किन्नर घे
 करि महा हुनेरी । चित्त हरीती विरक्त योगी । सक्त कराणा । कामयुक्त हीं ।
 श्वेतरूप पक्षांचीं युग्में वृक्षावरुनी । पक्ष पसरुनी मन्मथ क्रीडा करिती त्यातें ।
 वेढावुनि उन्मत्त स्त्रिया त्या । करीं घेउनी खदखद हंसती । वसन आणि कुच
 कैसणी फेडुनि । आसन दाविति चौऱ्यायसीचें । आसन लीला सेउनि दाविति ।
 नाना लीला काम-कळील । खुलवायास । वपू हि उघड्या कितीएक त्या फेडुनि
 लुगड्या । धोट धांगड्या । धांगडाधिगा । अंग मोडुनी पिंगा देती । अनंगा-
 चिया रंगा येउनि । रंग पाहुनि दंग मांडले छंद तालस्वर यें यें यें यें ।
 मंद मंद हें नृत्य करीती । गंध फुलांचे गेद घेउनि भारमदें बहु मार करीती ।
 वारंवार तरवारीचे वार । पारेंचें हृदय वेधिती बुद्धि जाउनि शुद्धि हरीती । युद्धीं
 ज्यापरि शूर चि जैसा । शूक हि तैसा । धीर वीर तो धीमहीच्यो । अधीन नव्हे
 पराधीन । अभिषाणी । निचेष्टित मनीं ब्रह्म निष्ठ शिष्ट वाक्य योगवासिष्ठ ग्रंथ-
 चीया । अर्थग्रंथिची जैदी छेदुनी अखंड निर्गुण समाधि संधी । अबाधीत सुख
 रमाधिशाच्या । अनुग्रहें विप्रहें चि अंतरि । आवरिलें त्या मन्मथ अरिला
 श्रीशुक० ॥ ११ ॥

त्यांत मुख्य ते रंभा रमणी । खंजूननेत्री । कुंजरगमनी । पुढें पातली
 मन्मथ-रमणी । चंचळाक्षि ते अचंचलांतुनि । कंदैकाकति । बंधुकाननी । नेम-
 संदुके लक्ष लावुनी । निकट जाउनी । स्नेह दाउनी । तपोधनाच्या अपोशनांतें
 वश्य कराया । हास्यकरुनि मग विकसित वदना । मदन तृष्टवी । मिष्टमिष्टशा
 गोष्टि वदे परि । दुष्ट अंतरी नशी कातरी । येकांतीं कांता ते बोले कांता
 येथें न दिसे तुमची । कांति अशी कां अकांतवीली । न बोलाचिकां अबोला
 हा । आह्मासि धरिला । असे कसे तुम्हि तपप्रमत्त । कठोर चित्तें तुम्हां जनांचीं ।
 तापसांचीं । कापसासम । मृदू असावीं । हृदय निरंतर शुष्क वचनी । मिथ्या
 अतिथ्याची रीती । स्नेह भरित सामोरे जाउनी उठा बसा हें काहि च नाही ।
 परास्त्रिये त्वां दूर असावें । ईश्वरआज्ञा तीस पुसावें । भजनद्वारां नित्य धसावें ।

२७. आदू=बिडी. २८. तुरे=वाथें (सं० तुर्य). २९. नूपुरें=पैजण. ३०. बासुरी=अल-
 गुर्जे. ३१. लुक्कसणी=चोळी. ३२. भीमहो=व्यान. ३३. जडो=मूळ. ३४. खंजन=एका
 प्रकारचा पक्षी. ३५. कंदुक=बंडु. ३६. बंधुकान नी=बंधुकमुखी (बंधुक=एका प्रकारचें
 फूल) ३७. संदूक=वेदी. ३८. अपोशनांतें= ?

देहेन्द्रियेष्वात्मधियाभिमानिनो विधिनिषेधो न तु तत्त्वदर्शिनः ॥
 अतो यथेष्टाचरणं न तस्य तच्चापि देहाभिनिवेशतः स्यात् ॥ १०८ ॥
 यथेष्टाचरणं यस्य भेददर्शनपूर्वकम् ॥
 न तस्य ज्ञानगंधोऽस्ति विवेको वाऽणुमात्रकः ॥ १०९ ॥
 अन्यत्यक्तमलं भुंक्ते शुनकः सूकरः खरः ॥
 स्वयं त्यक्तमलं भुंक्ते स तस्मादधमः खलः ॥ ११० ॥
 ब्रह्मानंदरसं सुदुर्लभतरं ब्रह्मादिकानामपि
 प्राप्यानेकसहस्रजन्मसुकृतैर्धातुः प्रसादाद्यतिः ॥
 कोन्वेनं समुपेक्ष्य दर्पणतलव्यैर्भासि वैस्तूपलं
 तुच्छं सेवितुमुत्सहेत विषयं ज्ञात्वा मृषा लक्षणम् ॥ १११ ॥
 स्वात्मानंदरसं सुखेन पिबतः स्वं पश्यतः सर्वतः
 प्रत्यम्बृत्युपसंहृतेन्द्रियगतेः ज्ञातः प्रवृत्तेर्यतेः ॥
 स्वप्ने वापि च नो यथेष्टाचरणं संभाव्यते धीमतो
 हंसस्येव पयोभुजः सुमनसः पंकोदकप्राशनम् ॥ १२ ॥
 मानावमानसुखदुःखहिताहितादा-
 वेकात्मना स्थितमनाः प्रेक्षमाभिरामः ॥
 प्रेत्यङ्मुखो निजसुखार्यपराङ्मुखः सन्
 जीवन् विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १३ ॥
 प्रारब्धमारुतवशाद्विषये प्रवृत्तं तस्माद्विवृत्तमपि देहमनीक्षमाणः ॥
 स्वात्मानुभूतरससेवनमसत्चित्तो जीवन् विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १४ ॥
 अन्येच्छयैव परिकल्पितदेहवृत्तिर्निद्रालुवच्च शिशुवत्प्रतिबोध्यमानः ॥
 यत्नेन भावितपदार्थविशेषबोधो जीवन् विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १५ ॥
 अंतर्बहिश्च विषये भवदात्ममात्रस्वान्यप्रेक्षणपरिकल्पितदेहभानः ॥
 एकात्मनाधिगमनेन विमूढवृत्तिर्जीवन्विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १६ ॥
 प्रागादिदिग्विभर्जनं स्वपरान्यभावं स्वस्वप्रजागरविभागविवेकशुद्धिम् ॥
 विस्मृत्य केवलाचिदाकृतिरेव भूत्वा जीवन्विमुक्त इति तिष्ठति विद्वरिष्ठः ॥ १७ ॥
 कर्माकर्मविकर्ममार्गीविमुखः सन्मार्गवर्ती सदा
 संप्रज्ञातसर्माधिनातिगमितप्रारब्धशेषो मुनिः ॥

१२. यथेष्टाचरणं=स्वेच्छाचारः । १३. अभिनिवेशः=दृढमक्तिः प्रीतिर्वा १४. ०याभासि=प्रतिबिम्बितम् । १५. वस्तूपलम्=वस्तु+उपलं=उपलः एव वस्तु अतएव वस्तुमात्रम् । १६. स्वम्=आत्मानम् । १७. प्रेक्षमाभिरामः=शान्त्या रममाणः । १८. प्रत्यङ्मुखः=प्रबोधवान् । १९. विद्वरिष्ठः=विद्वच्छ्रेष्ठः । २०. अनौक्षमाणः=अनवहितः । २१. भावित=ज्ञापित । २२. प्रमाणम्=मानम् । २३. दिक्=दिशा । २४. समाधिः=संयमः ।

प्राणे ब्रह्मणि स्निहतामुपगते ब्रह्मैवसन् ब्रह्मविद-
 ब्रह्माप्येति घटे लयं गतवति व्योम्नि स्वयं व्योमवत् ॥ १८ ॥
 प्रारब्धस्य गतिर्यथा खलु तथा दुःखं सुखं प्राणिनां
 नैवेतां समतीत्यै सिद्धयति फलं पुंसः प्रयत्नादतः ॥
 प्रारब्धाय समर्प्य देहमदतञ्चितां विहायानिशं
 नैश्वर्येण समाधिमाचर चिरं नैकत्र तिष्ठ स्थितम् ॥ १९ ॥
 क्षुत्तापर्नृतये भुक्तिर्वस्त्रं शीतानिवृत्तये ॥
 व्यापृतिक्षतये मौनं संचारः स्नेहकृतये ॥ २० ॥
 तिष्ठत्वेऽपि उपाधिप्रतिबिम्बमसौ मम प्रतिच्छाया ॥
 नैतत्कृतमाध्वन्मां साक्षिणमेतद्विलक्षणं स्मृशति ॥ २१ ॥
 चिरकालमनेनाहमहंकारेण वंचितः ॥
 पिशाचेन यथा ग्रस्तः स्वस्वरूपविरोधिना ॥ २२ ॥
 विज्ञातोऽयं मया चोरश्चिरकालं विचिन्वता ॥
 समाप्यमौ निधायैवं निर्धक्ष्यामि सर्वासनम् ॥ २३ ॥
 यदस्यधस्तादपि चोपरिष्ठात्पश्चात्पुरस्तादपि दक्षिणस्याम् ॥
 अप्युत्तरस्यां परिपूर्णमद्वयं तदस्मि साक्षादिति मौनमाश्रये ॥ २४ ॥
 इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्यविरचितो वेदांतसारः समाप्तः ॥

अथ स्वात्मानंदप्रकाशः.

श्रीरामपरं ब्रह्मानंदयतींद्रं गुरुं मुदां नत्वा ॥
 अद्वैतामृतनाम्नां टीकां कुर्वे प्रकाशकार्याणाम् ॥ १ ॥
 श्रीगुरुचरणद्वंद्वं वंदेऽहं मथितदुःसहद्वंद्वम् ॥
 भ्रातिग्रहोपशान्तिपांसुमयं यस्य भसितमातनुते ॥ १ ॥
 दैशिकैर्वरं दयालुं वंदेऽहं निहतसकलसंदेहम् ॥
 यद्गुरुद्वयमद्वयमनुभवमुपादिशति तत्पदस्यार्थम् ॥ २ ॥
 संसारदावपावकसंतप्तः सकलसाधनोपेतः ॥

५५. समतीत्यै=उल्लंघ्य । ५६. नुत्तिः=वारणम् । ५७. व्यापृतिः=व्यापारः, व्यवहारः ।
 ५८. संचारः=वन्यवृत्तिः, अरण्यवासः । ५९. स्पृशति=लक्ष्यीकरोति । ६०. निर्धक्ष्यामि=भ-
 र्क्षसाकरिष्यामि, समुन्मूलयिष्यामि । ६१. सर्वासनम्=वासनासहितम् ।
 १. श्रीरामपरः=श्रीरामभक्तिपरायणः, तत्परः । २. मुदाम्=हर्षाणाम् । ३. प्रकाशः=बोधः । ४.
 मथित=नाशित । ५. पांसुमयं=अतिस्निग्धमपरमाणुमात्रम् । ६. भसितम्=भस्म । ७. दैशिकः=गुरुः ।
 ८. तत्पदम्=ब्रह्म । ९. दावपावकः=दावानलः, वनवाहिः; 'वणवा' इ० म० भा० ।

स्वात्मनिरूपणनिर्णयैर्वाक्यैः शिष्यः प्रबोध्यते गुरुणा ॥ ३ ॥
 अस्ति स्वयमित्यरिन्नर्थे कस्यास्ति संशयः पुंसः ॥
 अत्रापि संशयश्चेत्संशयिता यः स एव भवसि त्वम् ॥ ४ ॥
 नाहमिति वेत्ति यो ऽसौ सत्यं ब्रह्मैव वेत्ति नास्तीति ॥
 अहमस्मीति विज्ञानं ब्रह्मैवासौ स्वयं विज्ञानाति ॥ ५ ॥
 ब्रह्मत्वमेव तस्मान्नाहं ब्रह्मेति मोहमात्रमिदम् ॥
 मोहेन भवति भेदः क्लेशाः सर्वे भवन्ति तन्मूलाः ॥ ६ ॥
 न क्लेशपञ्चकमिदं भजते कृतकोशपञ्चकविवेकः ॥
 अत एव पञ्चकोशीन् कुशलधियः संततं विचिन्वन्ति ॥ ७ ॥
 अन्नप्राणमनोमयविज्ञानानन्दपञ्चकोशानाम् ॥
 एकैकांतरभाजां भजति विवेकात्प्रकाशितामात्मा ॥ ८ ॥
 वपुरिदमन्नमयाख्यः कोशो नात्मा जडो घटप्रायः ॥
 प्रागुत्पत्तेः पश्चात्तदभावस्यापि दृश्यमानत्वात् ॥ ९ ॥
 कोशः प्राणमयोऽयं वायुविशेषो वपुष्यवच्छिन्नः ॥
 अस्य कथमात्मता स्यात्सुतृष्णाभ्यामुपैर्युषः पीडाम् ॥ १० ॥
 कुरुते वपुष्यहन्तां गेहादौ यः करोति ममतां च ॥
 रागद्वेषविधेयो^{११} नासावात्मा मनोमयः कोशः ॥ ११ ॥
 सुप्तौ स्वयं विलीना^{१२} बोधे व्याप्ता कलेवरं सकलम् ॥
 विज्ञानशब्दवाच्या चित्प्रतिबिम्बा न बुद्धिरप्यात्मा ॥ १२ ॥
 सुप्तिगतैः सुखलेशैरभिमानुते यः सुखी भवामीति ॥
 आनन्दकोशनामा सोऽहंकारः कथं भवेदात्मा ॥ १३ ॥
 यः स्फुरति बिम्बभूतः स भवेदानन्द एव सकलात्मा ॥
 प्रागूर्ध्वमपि च सैत्वादविकारित्वादबाध्यमानत्वात् ॥ १४ ॥
 अन्नमयादेरस्मादपरं यदि नानुभूयते किञ्चित् ॥
 अनुभवितान्नमयादेरस्तीत्यस्मिन्न कश्चिदपलापः ॥ १५ ॥

१०. निपुणं=कुशलं । ११. प्रबोध्यते=साधधामीक्रियते, उपदिश्यते । १२. संशयिता=संशयोत्पादकः । १३. क्लेशपञ्चकम्=अविद्या, अस्मिता, रागः, द्वेषः, मोहः एते पञ्चक्लेशाः । १४. भजते=प्राप्नोति । १५. विवेकः=विचारः । १६. पञ्चकोशाः=अन्नमयः प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः आनन्दमयः एतेपञ्च । १७. कुशलधीः=कल्याणेच्छुः । १८. भाक=युक्तः । १९. विवेकः=विचारः । २०. प्रकाशता=विशदता । २१. उपेयुषः=प्रासवतः । २२. विधेयः=आह्वकः । २३. बोधः=निद्रापगमः । २४. कलेवरम्=शरीरम् । २५. विज्ञानम्=विशेषज्ञानम् । २६. चित्प्रतिबिम्बा=ज्ञानप्रतिफलका । २७. बिम्बभूतः=प्रतिफलितः । २८. सत्त्वम्=अस्तित्वम् । २९. अपलापः=व्यर्थोक्तिः, प्रमादोक्तिः, प्रमादः ।

स्वयमेवानुभवत्वाद्यप्येतस्य नानुभाव्यत्वम् ॥
 सकृदप्यभावशङ्का न भवेद्रोधः स्वरूपसत्तायाः ॥ १६ ॥
 अनुभवति विश्वमात्मा विश्वेनासौ न चानुभूयेत ॥
 न खलु प्रकाशयतेऽसौ विश्वमशेषं प्रकाशयन्मानुः ॥ १७ ॥
 तदिदं तादृशीदृशमेतावत्तावदिति^{३०} च यन्नभवेत् ॥
 ब्रह्म तदित्यवधेयं नो चेद्विषयो भवेत्परोक्ष^{३१} च ॥ १८ ॥
 इदमिदमिति प्रतीतवस्तुनि सर्वत्र बाध्यमानेऽपि ॥
 अनिदमबाध्यं तत्त्वं सत्त्वादेस्तस्य नैव पारोक्ष्यम् ॥ १९ ॥
 नावेद्यमपि परोक्ष्यं भवति ब्रह्म स्वयंप्रकाशत्वात् ॥
 सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्येतस्य लक्षणं प्रथितम् ॥ २० ॥
 सति कोशशक्त्युपाधौ संभवतस्तस्य जीवतेऽक्षरते ॥
 नोचेत्तयोरभावाद्भिगताविशेष^{३२} विभाति निजरूपम् ॥ २१ ॥
 सति सकलदृश्यबाधे न किमप्यस्तीति लोकसिद्धं चेत् ॥
 यन्न किमपीति सिद्धं ब्रह्म तदेवेति वेदतः सिद्धम् ॥ २२ ॥
 एवं मतिरहितानां तत्त्वमसीत्यादि वाक्यचित्तनया ॥
 प्रतिभात्येष परोक्षवादत्मा प्रत्यक्प्रकाशमानोऽपि ॥ २३ ॥
 तस्मात्पदार्थशोधनपूर्वं वाक्यस्य चित्तयन्त्रयम् ॥
 दैशिकदयाप्रभावादपरोक्षयति क्षणेन चात्मानम् ॥ २४ ॥
 देहेन्द्रियादिधर्मानात्मन्यारोपयन्नभेदेन ॥
 कर्तृत्वाद्यभिमानो बोधः स्यात्त्वंपदस्य वाच्योऽर्थः ॥ २५ ॥
 देहास्मिन्तेन्द्रियाणां साक्षी तेभ्यो विलक्षणत्वेन ॥
 प्रतिभाति योऽवबोधः^{३३} प्रोक्तोऽसौ त्वंपदस्य लक्ष्योर्थः ॥ २६ ॥
 वेदावसानेवाचा संवेद्यं सकलजगदुपादानम् ॥
 सर्वज्ञताद्युपेतं चैतन्यं तत्पदस्य वाच्योर्थः ॥ २७ ॥
 विविधोपाधिविमुक्तं विश्वातीतं विशुद्धमद्वैतम् ॥
 अक्षरमनुभव वेद्यं चैतन्यं तत्पदस्य लक्ष्योर्थः ॥ २८ ॥

३०. इति=एवंरूपम् । ३१. अवधेयम्=ज्ञातव्यम् । ३२. परोक्षम्=अक्ष्णोः परम् यथातथा ।
 ३३. प्रतीतवस्तु=प्रत्ययगतं वस्तु । ३४. अनिदम्=इदमितिपदरहितम् । ३५. पारोक्ष्यम्=परो-
 क्षता । ३६. लक्षणम्=चिह्नम् । ३७. उपाधिः=बन्धः । ३८. जीवतेऽक्षरते=जीवताच्च ईश्वर-
 ताच्च ते । ३९. विशेषः=भेदः । ४०. अपरोक्षयति=प्रत्यक्षीकरोति । ४१. त्वंपदम्=जीवः ।
 ४२. विलक्षणत्वम्=भिन्नत्वम् । ४३. अवबोधः=पूर्णज्ञानम्=विज्ञानम् । ४४. लक्ष्योऽर्थः=ला-
 क्षणिकार्थः । ४५. अवसानम्=पर्यवसानं, अंतः । ४६. उपादानम्=कारणम् । * अहंता.

सामानाधिकरण्यं तदनु विशेषणविशेष्यता चेति ॥
 अथ लक्ष्यलक्षकत्वं भवति पदार्थात्मनां च संबंधः ॥ २९ ॥
 एकत्रवृत्तिरर्थे शब्दानां भिन्नवृत्तिहेतूनाम् ॥
 सामानाधिकरण्यं भवतीत्येवं वदन्ति लाक्षणिकाः ॥ ३० ॥
 प्रत्यक्त्वं च पराक्त्वं परिपूर्णत्वं च सद्द्वितीयत्वम् ॥
 इतरेतरे विरुद्धं तदिह भवितव्यमेव लक्षणया ॥ ३१ ॥
 मानांतरोपरोधे^{४९} मुख्यार्थस्यापरिग्रहे जाते ॥
 मुख्या विना कृतेऽर्थे या वृत्तिः सैव लक्षणा प्रोक्ता ॥ ३२ ॥
 निखिलमपि वाच्यमर्थं त्यक्त्वा वृत्तिस्तदन्वितेऽन्यार्थे ॥
 जहतीति लक्षणा स्यादंग्गायां घोषवदत्र न ग्राह्या ॥ ३३ ॥
 वाच्यार्थमत्यजंत्या यस्या वृत्तेः प्रवृत्तिरन्यार्थे ॥
 इयमजहतीति कथिता शोणो धावतिवदत्र न ग्राह्या ॥ ३४ ॥
 जहदजहतीति सा स्याद्या वाच्यार्थैकदेशमपहाय ॥
 बोधयति चैकदेशं सोऽयं द्विज इतिवदाश्रयेदेनाम् ॥ ३५ ॥
 सोऽयं द्विज इति वाक्यं त्यक्त्वा परोक्षापरोक्षदेशाद्यम् ॥
 द्विजमात्रलक्षकत्वात्कथयत्येक्यं पदार्थयोरुभयोः ॥ ३६ ॥
 तद्वत्त्वमसीति त्यक्त्वा प्रत्यक्परोक्षतादीनि ॥
 चिद्वस्तु लक्षयित्वा बोधयति स्पष्टमसिपदेनैक्यम् ॥ ३७ ॥
 इत्थं बोधितमर्थं महता वाक्येन दर्शितैक्येन ॥
 अहमित्यपरोक्षवतां वेदो वेदयति वीतशोकत्वम् ॥ ३८ ॥
 प्रायः प्रवर्तकत्वं विधिवचसां लोकवेदयोर्दृष्टम् ॥
 सिद्धं बोधयतीत्यर्थं कथमेतद्भवति तत्त्वमस्यादेः ॥ ३९ ॥
 विधिरेव न प्रवृत्तिं जनयत्यभिलषितवस्तुबोधोऽपि ॥
 राजा याति सुतोऽभूदिति बोधेन प्रवर्तते लोकः ॥ ४० ॥
 ऐक्यपरैः श्रुतिवाक्यैरात्मा शश्वत्प्रकाशमानोऽपि ॥
 दैशिकदयाविहीनैरपरोक्षयितुं न शक्यते पुरुषैः ॥ ४१ ॥
 विराहितकाम्यनिषिद्धो विहितानुष्ठानानिर्मलस्वांतः ॥
 भजति निजमेव बोधं गुरुणा किमिति त्वया न मंतव्यम् ॥ ४२ ॥
 कर्मभिरेव न बोधः प्रभवति गुरुणा विना दयानिधिना ॥
 आचार्यवान् हि पुरुषो वेदेत्यर्थस्य वेदसिद्धत्वात् ॥ ४३ ॥

४७. सामानाधिकरण्यम्=एकाधिकरणत्वम् । ४८. लाक्षणिकः=लक्षणशास्त्रज्ञः, लक्षार्थज्ञः ।
 ४९. उपरोधः=प्रतिबंधः । ५०. जहती=लक्षणाविशेषः । ५१. टीप ४० पहा । ५२. वेद=जज्ञे ।

वेदोऽनादितया वा यद्वा परमेश्वरप्रणीततया ॥
 भवति हि परं प्रमाणं बोधो नास्ति स्वैतश्च परतो वा ॥ ४४ ॥
 नापेक्षते यदन्यदपेक्षतेऽखिलानि मानानि ॥
 वाक्यं तन्निर्गमानां मौनं ब्रह्माद्यर्ताद्रियावर्गतौ ॥ ४५ ॥
 मानं प्रबोधयंतं बोधं मानेन ये बुभुत्सन्ते ॥
 ऐधोभिरेव दहनं दग्धुं वाञ्छन्ति ते कुधियः ॥ ४६ ॥
 वेदोनादिरमुष्य व्यञ्जक ईशः स्वयंप्रकाशात्मा ॥
 तदभिव्यक्तिमुदीक्ष्य प्रोक्तोऽसौ सूरिभिः प्रमाणमिति ॥ ४७ ॥
 रूपाणामवलोक्य चक्षुरिवान्यन्न कारणं दृष्टम् ॥
 तद्वददृष्टावगतौ वेदवदन्यो न वेद को हेतुः ॥ ४८ ॥
 निगमेषु निश्चितार्ये तन्त्रे कश्चिदादि प्रकाशयति ॥
 तदिदमनुवर्तमानं प्रामाण्यं तस्य सिध्यति न किञ्चित् ॥ ४९ ॥
 अंशद्वयवति निर्गमे साधयति द्वैतमेकांशः
 अद्वैतमेव वस्तु प्रतिपादयति प्रसिद्धमपरोक्षः ॥ ५० ॥
 अद्वैतमेव सत्यं तस्मिन् द्वैतं न सत्यमध्यस्थम् ॥
 रजतमिवशुक्तिर्कायां मृगतृष्णायामिवोदकस्फुरणम् ॥ ५१ ॥
 आरोपितं यदि स्यादद्वैतं वस्त्ववस्तुनि द्वैते ॥
 तदयुक्तमेव तस्मात्सत्ये ध्यासो भवत्यसत्यानाम् ॥ ५२ ॥
 यद्यारोपणमुभयोस्तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावात् ॥
 आरोपणं न शून्ये तस्मादद्वैतसत्यता ग्राह्या ॥ ५३ ॥
 प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्रतिपादनीयमद्वैतम् ॥
 द्वैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेव लोकसिद्धत्वात् ॥ ५४ ॥
 अद्वैतं सुखरूपं दुःसहदुःखं सदा भवेद्वैतम् ॥
 यत्र प्रयोजनं स्यात्प्रतिपादयति श्रुतिस्तदेवासा ॥ ५५ ॥
 निगमगिरा प्रतिपाद्यं वस्तु सदानंदरूपमद्वैतम् ॥
 स्वाभाविकस्वरूपं जीवत्वं तस्य केचन ब्रुवते ॥ ५६ ॥

५३. स्वतः=स्वस्मात् । ५४. निगमः=वेदः । ५५. मानं=परिच्छेदकम् । ५६. अवगतिः=
 ज्ञानम् । ५७. बुभुत्सन्ते=बोद्धुमिच्छन्ति । ५८. एधस्=काष्ठम् । ५९. व्यञ्जकः=प्रकाशकः ।
 ६०. अभिव्यक्तिः=प्रकाशकत्वम्, स्फुटता । ६१. सूरिः=पंडितः । ६२. तन्त्रम्=सिद्धांतः ।
 ६३. अनुवादः=लौकिकी वाक् । ६४. अंशद्वयम्=जीवाशिवरूपम् । ६५. टीप ५४ पहा ।
 ६६. शुक्तिका='शिष्य' इति म० भा० । ६७. मृगतृष्णः=मृगजलम् । ६८. ध्यासः=भासः(१) ।
 ६९. आरोपणम्=वृथासोपणम् ।

स्वाभाविकं यदि स्याज्जीवत्वं तस्य विज्ञेदविज्ञप्तेः ॥
 सकृदपि न तद्विनाशं गच्छेदुष्णप्रकाशवद्वन्द्वेः ॥ ५७ ॥
 यद्वदयोरसिद्धं कांचनतां याति तद्वदेवासौ ॥
 जीवः साधनशक्त्या परतां यातीति केचिदिच्छति^{३१} ॥ ५८ ॥
 तदिदं भवति न युक्तं गतवति तस्मिन् चिरेण रसैव^{३२} ॥
 प्रतिपद्यते विनाशं हेमो वर्णोऽप्ययः सैव^{३३} ॥ ५९ ॥
 जीवत्वमपि तथेदं बहुविधसुखदुःखलक्षणोपेतम् ॥
 गतवति साधनशक्त्या प्रतिभौत्येव प्रयाति न विनाशम् ॥ ६० ॥
 तस्मात्स्वतो यदि स्याज्जीवः सततं स एव जीवः स्यात् ॥
 एवं यदि परमात्मा परमात्मैवायमिति भवेद्युक्तम् ॥ ६१ ॥
 यदि वा परेण साम्यं जीवश्चेद्भवति साधनबलेन ॥
 कालेन तदपि कियता नश्यत्येवेति निश्चितं सकलैः ॥ ६२ ॥
 तस्मात्परं स्वकीयं मोहं मोहात्मकं च संसारम् ॥
 स्वज्ञानेन च हित्वा पूर्णं स्वयमेव शिथ्यते नान्यत् ॥ ६३ ॥
 सत्यं ज्ञानानंदं प्रकृतं परमात्मरूपमद्वैतम् ॥
 अवबोधयति निखिलाः श्रुतयः स्मृतिभिः समस्ताभिः ॥ ६४ ॥
 एकत्वबोधकानां निखिलानां निगमवाक्यजालानाम् ॥
 वाक्यांतराणि सर्वार्थभिधीयन्ते स्म शेषभूतानि ॥ ६५ ॥
 यस्मिन्मिद्विर्वदुदिते तिभिरवदपयाति कर्तृतादीनि ॥
 ज्ञानं विरहितभेदं कथमेतद्भवति तत्त्वमस्यादेः ॥ ६६ ॥
 कर्मप्रकरणनिष्ठं^{३४} ज्ञानं कर्मागमिष्यते प्राज्ञैः ॥
 भिन्नप्रकरणभाजः कर्मागत्वं कथं भवेज्ज्ञेयः ॥ ६७ ॥
 अधिकारिविषयभेदौ कर्मज्ञानात्मकाबुभौ कांडौ ॥
 एवं सति कथमनयोरंगागित्वं^{३५} परस्परं घटते ॥ ६८ ॥
 ज्ञानं कर्मणि न स्याज्ज्ञाने कर्मदमपि तथा न स्यात् ॥
 कथमेतयोरुभययोस्तपनतमोक्तसमुच्चयो घटते ॥ ६९ ॥

३०. विज्ञप्तिः=विज्ञानम् । ३१. साधनशक्तिः=उपायबलम् । ३२. इच्छति=मन्यते । ३३. रसः=द्रवः । ३४. अयःसमारूढः=लोहोपरिस्थापितः । ३५. प्रतिभाति=प्रकाशते ।
 ३६. हित्वा=त्यक्त्वा । ३७. शिथ्यते=अवशिष्यते । ३८. प्रकृतम्=प्रधानम् । ३९. जालम्=समुदायः ।
 ४०. अभिधीयते=व्यवच्छिद्यते । ४१. मिद्विः=सूर्यः । ४२. निष्ठम्=स्थापितम् ।
 ४३. ज्ञप्तिः=ज्ञानम् । ४४. कांडः=वर्गः । ४५. अंगागित्वम्=पारस्पर्यम् ।
 ४६. घटते=संभवति ।

तस्मान्मोहनिवृत्तौ ज्ञानं न सहायमन्यदर्थयते ॥
 यद्वद्वनतरतिमिरप्रकरपरिध्वंसने सहस्त्रांशुः ॥ ७० ॥
 ज्ञानं तदेव विमलं साक्षी विश्वस्य भवति परमात्मा ॥
 संबध्यते न धर्मैः साक्षी तैरेव सच्चिदानन्दः ॥ ७१ ॥
 रज्ज्वादेरूरगादौः संबन्धवदस्य दृश्यसंबन्धः ॥
 सततमसंगोयमिति श्रुतिरप्यमुमर्थमेव सीधयति ॥ ७२ ॥
 कर्तृत्वकर्मचयस्य स्फुरति ब्रह्मैव तन्न जानाति ॥
 यस्य न कर्तृ न कर्म स्फुटतरमयमेव वेदितुं क्षमते ॥ ७३ ॥
 कर्तृत्वादिकमेतन्मायाशक्त्या प्रपद्यते निखिलम् ॥
 इति केचिदाहुरेषा भ्रातिर्ब्रह्मातिरेकतो नान्यत् ॥ ७४ ॥
 तस्मिन् ब्रह्माणि विदिते विश्वमशेषं भवेदिदं विदितम् ॥
 कारणमृदि विदितायां घटकरंकाद्या यथावगम्यते ॥ ७५ ॥
 तदिदं कारणमेकं विगतविशेषं विशुद्धचिद्रूपम् ॥
 तस्मात्सदेकरूपान्मायोपहितोदभूदिदं विश्वम् ॥ ७६ ॥
 कारणमसदिति केचित्कथयंत्यसतो भवेन्न कारणता ॥
 अंकुरजननीशक्तिः सति खलु बीजे समीक्ष्यते सकलैः ॥ ७७ ॥
 कारणमसदिति कथयन् वंध्यापुत्रेण निर्वहेत्कार्यम् ॥
 किंच मृगतृष्णिकांभः पीत्वोदन्यां महीपसीं शमयेत् ॥ ७८ ॥
 यस्मान्न सोऽयमसतो वादः संभवाति शास्त्रयुक्तिभ्याम् ॥
 तस्मात्सदेवतत्त्वं सर्वेषां भवति कारणं जगताम् ॥ ७९ ॥
 जगदाकारतयापि प्रथते गुरुशिष्यविश्रंहतयापि ॥
 ब्रह्माद्याकारतया प्रतिभातिदं परात्परं तत्त्वम् ॥ ८० ॥
 सत्यं जगदिति भानं संसृतये स्यादपक्वचित्तानाम् ॥
 यस्मादसत्यमेतन्निखिलं प्रतिपादयंति निर्गमांताः ८१ ॥
 परिपक्वमानसानां पुरुषवराणां पुरातनैः सुकृतैः ॥
 ब्रह्मैव सकलमेतदाति किल भूयः प्रबोधयत्येषः ॥ ८२ ॥
 अनवगतकांचनानां भूषणधीरेव भूषणे हैमे ॥
 एवमविवेकभाजां जगति जनानां हि तैत्तिविकी धिषणा ॥ ८३ ॥

८७. अर्थयते=अपेक्षते । ८८. साधयति=मंडयति, द्रढयति । ८९. स्फुरति=आभाति ।
 ९०. ब्रह्मातिरेकतः=ब्रह्मसमधिकत्वाद्धेतोः । ९१. करकः=कमंडलुः । ९२. उपाहितं=प्रब-
 तितम् । ९३. उदन्या=विपासा । ९४. विश्रहता=देहत्वम्, । ९५. निर्गमांतः=वेदांतः ।
 ९६. तैत्तिविकी=ब्रह्मसंबन्धिनी । ९७. धिषणा=मनोषा, बुद्धिः ।

यवने तस्य कन्यां च रमयन्स नृपात्मजः
 अष्टादशसमास्तस्य निकटे निवसत्सुधीः ॥ ४७ ॥
 एकदा यवनाधीशो मनसाऽर्चितयत्प्रभुः ॥
 शंभुर्मया घातितोऽयं तत्सुतो मे सुतासुतः ॥ ४८ ॥
 अष्टादशासौ वर्षाणि स्थितो मामनुरंजयन् ॥
 कृतज्ञेन मया तस्मिन् दया कार्या दयावता ॥ ४९ ॥
 इत्थं विचिंत्य स्वामात्यं सभामागत्य चाब्रवीत् ॥
 शंभुसूनुं सपत्नीकं समानय ममाग्रतः ॥ ५० ॥
 अमात्यः शाहुमाहेदं याहि भार्यायुतोऽचिरात् ॥
 यवनाधिपतिः श्रीमान् सभायामधुना स्थितः ॥ ५१ ॥
 इत्थं वदति दुष्प्रज्ञे यवनाधीशमंत्रिणि ॥
 शाहोरमात्याः सर्वेऽपि तर्कयामासुरत्र ते ॥ ५२ ॥
 असूर्यपश्यदारोऽयं राजा मातामहस्य हि ॥
 आज्ञा तु तादृशी तत्र का विधेया प्रतिक्रिया ॥ ५३ ॥
 शाहुर्दासीसुतां नास्ना विरूपां रूपशालिनीम् ॥
 भूषयामास भूषाभिर्वसनैरनुलैस्तदा ॥ ५४ ॥
 शुशुभे सा शुभाचारा शुभभूषणभूषिता
 रूपशीलमुणौदार्यैः सहजैः सद्गुणैर्वृता ॥*
 तथा स साकं यवनाधिपस्य सभामुपेत्य प्रणनाम तस्य ॥
 पुरः स तस्यौ यवनेश्वरोऽपि तन्मंत्रिणं ग्राह सुधीः सशंकः ॥ ५५ ॥
 इयमेव बधूरमुष्य मंत्रिन्निति दिह्यिपतिराह तं त्रिवारम् ॥
 इयमेव सती नृपस्य चेत्यं नृपमञ्त्री निजगाद चानुबेलम् ॥ ५६ ॥
 अस्या भुवस्तुरीयांशस्तुभ्यं दत्तो मयाऽधुना ॥
 तत्पत्राणि समुद्राणि गृहाण जगतीपते ॥ ५७ ॥
 मम दौहित्रतां प्राप्तः स्वीयादृष्टवशादसि ॥
 राजमुद्रार्पितेयं ते तां गृहीत्वा गृहं ब्रज ॥ ५८ ॥
 यत् अंबररत्नभूषणं अतुलांबररत्नभूषणं गजाः वाजिनः प्रभृति मुख्याः यस्येति
 गजवाजिप्रभृति । सामान्ये नपुंसकं । प्रदाय दत्वा । तनुजायाः शिशोः शाहोः इत्यर्थः ।
 तस्य बन्धुभिः बन्धुवर्गैः करणैः विवाहं अकारयत् । किलेति संभावनायाम् ॥ ४६ ॥
 यवनेत्यादिसर्गस्य चरमश्लोकपर्यंतं सुगमम् ।

१८. 'रंजयन्स' पा० भे० । १९. 'आनीय वाससी तस्यै भूषणानि महान्ति च'
 पा० भे० । * अयं श्लोकः कचिदधिको दृश्यते ।

इत्युक्त्वा यवनाधीशो मुद्रां पत्राणि तत्पटे ॥
 निधाय दंपतीं प्राह युवां राज्यं करिष्यथः ॥ ५९ ॥
 स तं प्रणम्य सस्त्रीकस्तत्कन्याया गृहं ययौ ॥
 नमस्कृत्य तदा तां तु जातं सर्वमवर्णयत् ॥ ६० ॥
 सोवाच नृपते सर्वं मयैव विहितं हि तत् ॥
 निजं देशमितो गच्छ वाहिनीसहितो नृप ॥ ६१ ॥
 पंथानस्ते शिवाः संतु रक्षितात्त्वा हरिः स्वयम् ॥
 इत्थं वदंत्यास्तस्यास्तु नेत्राभ्यामगमज्जलम् ॥ ६२ ॥
 दानं विहीनं विफलं जलेन वदंति सर्वे मुनयस्ततः सा ॥
 नेत्रोदकुम्भद्वयवारिधारामवासृजच्छाद्नुपे सुपात्रे ॥ ६३ ॥
 यामीति राजा निजगाद यत्सा तदुत्तरं नैव शशाक दातुम् ॥
 वत्सं विना गौर्हरिणी निजेन बालेन हीनेव बभूव सा तु ॥ ६४ ॥
 पुनःपुनर्नमस्कृत्य मातरं नृपतिस्तदा ॥
 अश्रुपूरितनेत्रः सन् ययौ निजनिकेतनम् ॥ ६५ ॥
 वादित्रभेरीमुखवाद्यघोषैः समन्वितो मागधञ्चंदिशब्दैः ॥
 गजैस्तुङ्गैः पुरतः प्रयाति रथैश्च सार्धं प्रययौ ततः सः ॥ ६६ ॥
 अतीत्य देशान्विविधान्नदीश्च गिरीन्निजं देशमियाय भूपः ॥
 सर्वोऽपि लोकश्चिरदृष्टमेनं द्रष्टुं ययौ तोषसमन्वितः सन् ॥ ६७ ॥
 तौराभिधा सा युवती पितुर्या धातुः समायांतमेवेक्ष्य दूतैः ॥
 लोभाभिभूता गिरिदुर्गसंस्था शौर्दुर्नृपो नायमिति ह्यवोचत् ॥ ६८ ॥
 योद्धुं प्रवृत्ता च ततः स शाहुः किमव कर्तव्यमिति प्रदध्यौ ॥
 तदैव बल्लाल इति प्रसिद्धः श्रीवर्धनस्थः समगानृपेन्द्रैर् ॥ ६९ ॥
 विहाय भूपं स तु चन्द्रसेनं समागतः सद्गुणभूषणाढ्यः ॥
 संगम्य राजानमवोचदेतच्चिंता न कार्या किमपीह राजन् ॥ ७० ॥
 नारायणो महाबुद्धिलैखने कुशलः शुचिः ॥
 पितुर्ध्रातुः पितृव्यस्य । राजारामस्येति यावत् ॥ युवती पत्नी ॥ ६८ ॥
 इतः परं मुख्य प्रधान पूर्वजस्य बल्लालस्य समागमे कारणमाह योद्धुमिति ।
 अथ मंत्रिसंज्ञस्य प्रधानस्यापि संगतौ कारणमाह नारायणमिति ।

२०. 'नेत्रेऽश्रुपरिपूरिते' पा० भे० । २१. 'सर्पाविसंस्था' पा० भे० । २२. 'शाहुर्न-
 चेःथं निजगाद वाचं' पा० भे० । २३. 'नग्रामनिवासकारी' पा० भे० । २४. 'ययौ
 विहायाशु स चन्द्रसेनं नृपं द्विजातिः किल कौंक्णस्थः' ॥ पा० भे० । २५. 'चदेव चि०'
 पा० भे० ।

रामसूनुः कौंकणस्थो वाडवप्रवरोस्त्ययम् ॥ ७१ ॥
 अहं चायं गमिष्यावो राजकार्यं भवेत्क्षणात् ॥
 इत्युक्त्वा राजशार्दूलं समीरं तौ समीयतुः ॥ ७२ ॥
 तारायाः पुरतः सर्वं वर्णयामासतुश्चिरम्
 तारापि तं शंभुमुतं विज्ञाय प्रबलं जैगौ ॥
 बल्लालद्विज राजानं सत्वरं तं समानय
 बालेनानेन विप्रेन्द्र तारितं राज्यमुत्तमम् ॥ ७३ ॥
 तारावाक्यं तु तत् सर्वं भूपालं प्रति सोऽवैदत् ॥
 शाहुराजापि सप्तरमागत्यापालयन्महीम् ॥ ७४ ॥
 सर्वजिच्छरदि सर्वजिघृषो नन्दपाणिरसभूमिते (१६२९) शके
 आसनं जनकसेवितं द्विजैरास्थितो विहितमूर्धसेचनः ॥ ७५ ॥
 इति श्रीशिवकाव्ये पुरुषोत्तमपण्डितविरचिते सप्तमश्चमत्कारः ॥
 शाहुराजा सर्वलोकप्रपालो बालः सन् योऽतोषयत्सार्वभौमम् ॥
 भौमाः कामाः कामितास्तस्य चाग्रे तस्थुः सर्वे सर्वदा सर्वदस्य ॥ १ ॥
 क्रोधाच्चक्रे नैव वक्रं कदापि वक्रं शक्रं यो विजिग्ये नयेन ॥
 जेता शत्रोर्विप्रचेतो गतार्थं भूमौ राजा पूरयन्नाविरासीत् ॥ २ ॥
 नोक्ता वाणी तेन नारीगणेऽपि मिथ्या नोक्ता क्वापि दीना तथैव ॥
 सर्वे भूपाः सद्गुणाकृष्टचित्ताः पादद्वन्द्वे नित्यमानचरुस्य ॥ ३ ॥
 इति श्रीशिवकाव्यव्याख्यायां स्वयं कृतायां सप्तमश्चमत्कारः ॥ ७ ॥

शाहुरिति । सर्वलोकं भूलोकं प्रपाळयतीति सर्वलोकप्रपालः शाहुः शाहुसंज्ञः यः
 राजा बालः सन् बाल्यावस्यायामित्यर्थः । सर्वस्याः भूमेः ईश्वरः सार्वभौमः तं दिल्ली-
 पतिं । तस्येश्वर इत्यण् । अतोषयत् । सर्वं ददातीति सर्वदः तस्य शाहोः चात्
 तदाश्रितानां अग्रे । भूमौ भवाः भौमाः कामिताः इच्छिताः कामाः मनोरथाः सर्वदा
 न तु कदाचित् तस्थुः । अनायासेनैव सकलां संपत्तिं लेभे इत्यर्थः ॥ १ ॥

क्रोधादिति । यः क्रोधात् कोपात् हेतोः वक्रं मुखं वक्रं नैव चक्रे । यः नयेन
 नीत्या शक्रं स्वर्गाधिपं विजिग्ये जितवान् । विपरम्प्यां जेरिति तद्ध् । शत्रोः नेता ।
 कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी । सः शाहुः विप्राणां चेतोगतो योऽर्थः तं पूरयन् सन्
 भूमौ आविरासीत् । कल्पवृक्ष इवेति भावः ॥ २ ॥

नेति । तेन राज्ञा वाणी वाक् नारीगणेऽपि स्त्रीसमूहेऽपि अपि शब्दात् परि-

२६. 'सर्वार्थे द्वौ' पा० भे० । २७. 'तथा' पा० भे० । २८. 'ताराया' शक्यमाकर्ण्य
 शाहुमागत्य तज्जगौ' ॥ पा० भे० । १. 'स्तत्पुरस्तात्तस्थुः' पा० भे० ।

वर्णाः सर्वे स्वस्वधर्मे नियुक्ता योगक्षेमं राजतो लब्धवन्तः ॥
 पुत्रैः पौत्रैर्धान्यवासः सुवर्णैस्तेराज्यास्ते तस्य राज्ये ननन्दुः ॥ ४ ॥
 पूर्वं ये ये मृण्मयैर्दासैश्च तुंबोपात्रैरन्नपानादि चक्रुः ॥
 ते ते तस्मिन् राज्ञि सर्वेऽपि ताश्वै रौक्मैः पात्रै राजतैः पैतलैश्च ॥ ५ ॥
 दारिद्र्यादा कुंतले दीपपात्रे भाज्यां पुत्रे भर्तरि स्नेहहीना ॥
 नारी सर्वा स्नेहपूरा वृता सा जाता तस्मिन् राजनि श्रीनिकेते ॥ ६ ॥
 पूर्वं लोका माषमात्रं द्विमाषं स्वर्णं वध्वाः कंठदेशे निधाय ॥
 चक्रुः स्त्रीयं ये विवाहं स्नुषाणां तेषां मुक्ता भारभूता बभूवुः ॥ ७ ॥
 हासकयास्वपि मिथ्या नोक्ता । तथैव क्वापि दीना वाणी नोक्ता ! किंच सर्वे भूपाः
 मांडलिकाः सद्भिः गुणैराकृष्टं चित्तं येषां ते तथा भूताः सन्तः अस्य राज्ञः पादद्वंद्वं
 आनर्चुः ॥ ३ ॥

वर्णा इति । राज्ञ इति राजतः । पञ्चम्याः ततिल् । योगश्च क्षेमं च योग-
 क्षेमे अनयोः समाहारः योगक्षेमं । अलब्धप्रापणं योगः लब्धरक्षणं क्षेमं । तल्लब्ध-
 वन्तः अत एव स्वस्वधर्मे नियुक्ताः सर्वे वर्णाः ब्राह्मणादयः पुत्रैः पौत्रैः धान्यवासः
 सुवर्णैः रत्नैः हीरकादिभिः आढ्याः सन्तः तस्य शाहोः राज्ये ननन्दुः ॥ ४ ॥

पूर्वमिति । ये ये लोकाः पूर्वं शाहुराज्यात् पूर्वं इत्यर्थः । मृदो विकारो मृण्मया-
 नि तैः । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यनुनासिके ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यमिति
 णत्वम् । दारुणः इमानि दारवाणि तैः । तस्येदमित्यण् । तुंबोपात्रैः अलाबू-
 पात्रैः अन्नपानादि चक्रुः । ते ते सर्वेऽपि तस्मिन् शाहौ राज्ञि सति रौक्मैः
 सौवर्णैः राजतैः रौप्यैः पैतलैश्च पात्रैः अन्नपानादि चक्रुः । अतिसंपद्धराक्रान्ताः
 बभूवुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

दारिद्र्यादिति । या नारी दारिद्र्यात् कुंतले केशे । जातावेकवचनं । केशेषु
 विषये इत्यर्थः । दीपपात्रे भाज्यां शाके पुत्रे भर्तरि च स्नेहेन तैलेन अन्यत्र स्ने-
 हेन प्रीत्या च हीना रहिता आसीत् इति शेषः । सा सर्वा नारी श्रीनिकेते श्री
 निवासे तस्मिन् राजनि सति स्नेहयोः तैलप्रीत्योः यः पूरस्तेन आवृता व्याप्ता
 जाता । यस्याः नार्याः निर्धनत्वात् केशसंस्कारार्थं दीपार्थं शाकसंस्कारार्थं च तैलं
 नासीत् तथा पुत्रभर्त्रोरकिंचित्करत्वादन्नदस्त्राद्यपि दातुमसमर्थत्वात् तयोरप्रीतिरासीत्
 सा नारी केशसंस्कारार्थं सुगन्धितैलपूरयुता तथा भर्तृपुत्रयोः धनयुतयोः अति-
 प्रीतियुता आसीदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वमिति । ये लोकाः जनाः । लोकस्तु भुवने जने इति विश्वः । पूर्वं शाहुराज्यात्
 पूर्वं वध्वाः कंठदेशे माषप्रमाणं माषमात्रं स्वर्णं मंगलसूत्रं । प्रमाणे द्वयसजित्यादिना

विद्वद्गार्या गेहजं यद्वधरुदं नित्यं धान्यं सर्वदा संजजक्ष ॥
तस्मिन् राज्ञि श्रीयुताया गृहिण्या नैकां मुष्टिं धान्यजां तच्चखाद ॥ ८ ॥
काले काले यावनाला दुरापा येषां तेषां पायसे मंडकेषु ॥
नानाभक्ष्ये प्रीतिरासीज्जडत्वं तेष्वित्यं ते संगिरंते स्म सर्वे ॥ ९ ॥
येषां गेहे बालकानां जनन्या वीतानां वै दुग्धमासीदुरापम् ॥
तेषां गेहे गोमहिष्यः प्रदुग्धा अप्यत्यर्थं संक्षरंति स्म दुग्धम् ॥ १० ॥
देहस्थास्तं शत्रवो नाभ्यभूवन् का सा वार्ता कृत्रिमाणां रिपूणाम् ॥
व्याघ्राद्या ये गोमुखानां प्रसिद्धं वैरं सर्वे तत्यजुः पार्थिवेऽस्मिन् ॥ ११ ॥

मात्रं प्रत्ययः । तदपेक्षया संपन्नास्तु द्विमाषं माषद्वयप्रमाणं स्वर्णं मंगल-
सूत्रं निधाय निबध्य स्वीयं स्वकीयं । गहादित्वाच्छः । विवाहं चक्रुः तेषां स्नुषाणां
मुक्ताः मुक्ताफलहाराः भारभूताः बभूवुः । अतिसंपन्नत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

विद्वदिति । वेत्तीति विद्वान् पण्डितः तस्य या भार्या स्त्री तस्याः यद्वेहं तत्र
जातं विद्वद्गार्यागेहजं घरद्वं पेषणयंत्रं सर्वदा सर्वकालं नित्यं अनवकाशेन धान्यं
जजक्ष पिपेष । तस्मिन् शाहौ राज्ञि सति श्रीयुतायाः संपन्नायाः तस्याः तत् घरद्वं
धान्यजां एकामपि मुष्टिं न चखाद न पिपेष । विद्वद्ग्राहणस्त्री दारिद्र्यात्स्वोदर-
भरणार्थं जनस्य धान्यं मूल्येन सर्वदा पिपेष । तस्मिन् राजनि सति तु तद्वर्तु
राजतो धनलाभे सति स्वधान्यमन्यस्त्रीभिरन्यगेहे अपेषयदित्यर्थः ॥ ८ ॥

काले काले इति । येषां पुरुषाणां काले काले यथाकालं यावनाला अपि
दक्षिणदेशे प्रसिद्धं धान्यं दुरापाः दुर्लभाः आसन् तेषां पयसः इदं पायसं यद्वा पय-
सि भवं पायसं तस्मिन् पायसे मंडकेषु च नानाविधे भक्ष्ये लड्डूकेषु च अप्रीतिः
आसीत् । तेषु पायसादिषु जडत्वं अस्तीति ते सर्वे संगिरंते स्म बभाषिरे ॥ ९ ॥

येषामिति । जनन्या मात्रा विगतानां रहितानां मृतमातृकाणां अपि बालकानां
येषां गेहे दुग्धं दुरापं दुर्लभं आसीत् तेषां गेहे गावश्च महिषश्च गोमहिष्यः ।
गोसहिताः महिष्यः गोमहिष्यः इदं युक्तं अन्यथा द्वंद्वश्च प्राणित्युत्सेनांगानामिति
द्वंद्वैक्यं स्यात् । प्रदुग्धा अपि प्रनिष्काशितदुग्धा अपि अत्यर्थं अत्यंतं दुग्धं सर्वदा
संक्षरंति स्म ॥ १० ॥

देहस्या इति । देहे तिष्ठन्ति ते देहस्थाः शत्रवः कामादयः षट् । कामक्रोधस्तया
लोभो मदो मात्सर्यमेव च । मोहश्चेत्यरिषडर्गं इति शिवगीतायां । तं भूपं नाभ्यभू-
वन् नाक्रामन् । क्रियया निर्वृत्ताः कृत्रिमाः तेषां रिपूणां का वा वार्ता तेषां वार्तापि
नासीदित्यर्थः । व्याघ्राद्याः ये प्रसिद्धाः ते सर्वेऽपि अस्मिन्पार्थिवे सति गौमुखं
मुख्या येषां तेषां प्राणिनां वैरं तत्यजुः सहजमपि वैरं यद्वयादत्यजन् । व्याघ्रा-
दीनां वैरमुक्तं मुहूर्तमार्तदे । सिंहं महिषाश्वमातुलनकं ध्वजं च कीशावि

राज्ञाज्ञासौ द्वौ प्रतापो यशश्च भूमिं सर्वां निर्भयं ध्यानशान्ति ॥

विप्रस्त्रीणां तत्सतीनां बभूव मुक्ताहारः पाणिभूषा प्रतापः ॥ १२ ॥

राज्ञा प्रतापयशसी आज्ञासे भूमिमंडलाक्रमणे ॥

अनयोः पुरुषो बल्यं मुक्ताहारः परं गले सत्याः ॥ १३ ॥

तस्मिन्नार्थे वृष्टितो राजतो वा चोराद्वन्हे रोगतो वा नराणाम् ॥

भीतिर्नासीद्भानुसूनोर्विनैषां तुर्यः कालः पूर्वकालेन तुल्यः ॥ १४ ॥

यो यो वासो गुह्यगोपं वसानो ह्रीनोऽन्नादौभूतवत्संचचार ॥

सोऽसौ राज्ञा दृष्टमात्रः सविद्यश्चातुर्याब्जो रुक्मवासाः सुभूषः ॥ १५ ॥

गोव्याघ्रं बभ्रुकणीति भीरुरयोः प्रेष्यशयोश्च त्यजेत् इति ॥ ११ ॥

राज्ञेति । राज्ञा शाहुना आज्ञासौ प्रतापो यशश्चेति द्वौ सर्वां भूमिं निर्भयं य-
था स्यात्तया ध्यानशान्ति । ननुपतिव्रतानां स्त्रीणां स्पर्शो दोषस्तथा सति कथं
सर्वभूमेराक्रमणं कृतमित्यत आह । प्रतापः सतीनां विप्रस्त्रीणां पाणिभूषा करवल्यं
सुवर्णमयं कंकणं तत् यशः मुक्ताहारः मौक्तिकमाला बभूव । प्रतापस्य सूर्योष्णसा-
भ्यात् पीतो वर्णः यशस्तु शुभ्रवर्णं प्रतापस्य पुंस्त्वात् परांगनास्पर्शोऽयुक्तस्तस्मात्
सतीकरी सुवर्णमयकंकणरूपेण ध्यानशो कंकणं क्लीबं अतो न दोषः यशस्तु नपुंसकं
अतः निर्भयमेव मुक्ताहाररूपेण हृदये अवसत् मुक्तानामपि स्त्रीत्वं ॥ १२ ॥

अमुमेवार्थं गीतीनृत्तम निबन्ध । राज्ञेति । गीतिलक्षणं श्रुतबोधे । आर्या-
पूर्वार्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगतेः । छंदोविदस्तदानीं गीतिं ताममृतवाणि
भाषते ॥ १३ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् शाहौ नाथे सति वृष्टेरिति वृष्टितः अतिवृष्टेरनावृष्टेर्वा ।
यद्वा अवृष्टित इति छेदः । राजतः परचक्रात् वा । चोरात् वा । वन्हेः वा । रोगतः
सकाशात् । भानुसूनोः यमाद्विना यद्वा भानुसूनोः भीतिं विना नराणां भीतिर्ना-
सीत् । येषां नराणां तुर्यः चतुर्थः कलियुगरूपः कालः । चतुरश्छयतावाद्यक्षरलो-
पश्चेति साधुत्वं । पूर्वेण कलियुगात्पूर्वेण अनंतरेण द्वापारेण तुल्यः आसीत् ॥ १४ ॥

योय इति । अन्नपानादौर्विहीनः गुह्यं गोपायति आच्छादयतीति गुह्यगोपं वासः
वस्त्रं वस्तेऽसौ वसानः गुह्याच्छादकमात्रं वस्त्रं दधानः नत्वधिकं निर्धनत्वात् । यो
यो नरः भूतेन तुल्यं भूतवत् पिशाचवत् संचचार व्यवजहे । विद्यया सहितः स-
विद्यः । चातुर्येण आद्यः प्रसंगोपात्तभाषणकर्ता अनेन गुणिष्वेव आदरः न मूढे-
ष्विति सूचितं । सः असौ राज्ञा दृष्टमात्रः सन् रुक्मं सुवर्णं तद्युतं वस्त्रं यस्येति
रुक्मवासाः शोभनानि भूषणानि यस्येति सुभूषः सन् संचचार । राजकृपया अतीव
संपन्नोऽभूदिति भावः ॥ १५ ॥

चत्वारो वा पंच वा भ्रातरश्चेतेषामेकः पूर्वमासीत्सभार्यः ॥
 तस्मिन्नाथे सर्व एवात्तदाराः केचिद्वाभ्यां स्त्रीचतुष्केण युक्ताः ॥ १६ ॥
 वाडवाः समयजन्त्रिरंतरं भूरिदक्षिणमखैः सुरोत्तमम् ॥
 मंगलानि च गृहे गृहेऽ भवन् राज्ञि तत्र भुवनैकपालके ॥ १७ ॥
 सर्वविप्रसमतां प्रदर्शयन्सर्वशाखिसचिवानकल्पयत् ॥
 ब्राह्मणा अपि निजारपैरादमी राजतश्च धनमापुरुत्तमम् ॥ १८ ॥
 एकदा पिंगलोपाख्यं बधिराख्यं नृपोत्तमः ॥
 प्रधानमब्रवीत्तूर्णं याद्युत्तरदिशं सखे ॥ १९ ॥
 अन्येऽपि सचिवा यांति दिशो जेतुं ससैनिकाः ॥
 त्वं श्रेष्ठोऽसि प्रधानानामतःश्रेष्ठां दिशं व्रज ॥ २० ॥
 बधिरस्तमुवाचेदं राजन् वृद्धोऽस्मि सांप्रतम् ॥
 वीरवर्षाकुलोदीचीजये शक्तोऽस्मि नाधुना ॥ २१ ॥
 राजा तद्वाक्यमाकर्ण्य बल्लालं तत्पदे तदा ॥
 निवेश्य सह सैन्येन प्रेषयामास चोत्तराम् ॥ २२ ॥

चत्वार इति । पूर्वं शिवभूपात्पूर्वं चत्वारो वा पंच भ्रातरश्चेतेषां मध्ये एकः नतु ज्येष्ठ एव प्रारब्धवशात् कोपीति भावः । भार्यया सहितः सभार्यः आसीत् । द्रव्याभावादन्ये अविवाहिता एव आसन्नित्यर्थः । तस्मिन् शाही नाथे सति सर्वे भ्रातरः आत्ताः परिणीताः दारा यैस्ते आत्तदाराः आसन् । दारशब्दस्य नित्यं बहुवचनात् तत्वात् एकस्या अपि भार्ययाः बोधः स्यादतः विशेषेण निवृणोति । केचित् द्वाभ्यां भार्य्यां केचित् स्त्रीचतुष्केण युक्ताः आसन् । नतु स्त्रीत्रयेण स्त्रीत्रयकरणे दोषश्रवणादिति भावः ॥ १६ ॥

वाडवा इति । भुवनस्य भूलोकस्य एकपालके सार्वभौमे तत्र तस्मिन् शाही राज्ञि सति वाडवाः ब्राह्मणाः भूरिदक्षिणमखैः सुरोत्तमं इन्द्रं समयजन् । किंच गृहे मंगलानि विवाहादीनि अभवन् ॥ १७ ॥

सर्धेति । सः शाहुः सर्वेच ते विप्राश्च सर्वविप्राः तेषु समतां साम्यं प्रदर्शयन् सन् शाखाः शाकलाद्याः सन्ति येषां ते शाखिनः । व्रीह्यादित्वादिनिः । सर्वे च ते शाखिनश्च सर्वशाखिनः सर्वशाखिनश्च ते सचिवाश्च सर्वशाखिसचिवाः तान् अकल्पयत् । अमी ब्राह्मणा अपि निजात् स्वशाखीयात् परादपि अन्यशाखवतः राजतश्च उत्तमं उत्कृष्टं धनं आपुः ॥ १८ ॥

अथ स्वकार्यर्यमानांताय बल्लालाय प्रतिज्ञातस्य प्रधानत्वाधिकारस्य दाने कारणमाह अष्टभिः एकदेत्यादिभिः ॥ १९ ॥

आज्ञामवाप्य भूपस्य जगामोत्तरदिक्पथम् ॥
 रजःपूतांश्च राजन्यान् यवनांश्च जिगाय सः ॥ २३ ॥
 करतेयानदीवारि पाययित्वा तुरंगमान् ॥
 अग्रे गंतुमयुक्तत्वाद्ब्राह्मणः स न्यवर्तत ॥ २४ ॥
 मौक्तान् राशीन् रूप्यराशीन् नृपाणाम् दृष्ट्वा सर्वान् सद्यशांसीव सद्यः ॥
 रौक्मान् राशीन् रत्नराशींश्च तस्मै भूपायादात्तप्रतापानिवैषः ॥ २५ ॥
 राजा तस्य प्रतापेन संनत्या वचनेन च ॥
 मुख्यं प्रधानं चक्रे तं तुष्टोऽतीव कृतज्ञराट् ॥ २६ ॥
 नारायणं रामसुतं कोंकणस्थं द्विजावरम् ॥
 मंत्रिणं विदधे तद्रत्नसत्यवाचं जितेन्द्रियम् ॥ २७ ॥
 बहुचं विप्रवर्यं च सचिवं समकल्पयत् ॥
 अमात्यमपि ऋग्वेदवादिनं च तथाऽकरोत् ॥ २८ ॥
 एवमाद्यष्टसचिवैः प्रजाकार्यमकारयत् ॥
 लेखनाधिपतिं चक्रे परभुं नयशालिनम् ॥ २९ ॥
 मत्प्रजाहिंसका एते व्याघ्राद्या इत्यसौ नृपः
 प्रजाकार्यममात्येषु संस्थाप्य मृगयामगार्त्तम् ॥
 प्रधानसान्मर्ही कृत्वा मृगयामचरन्नृपः
 मृगया राजधर्मोऽयमिति शास्त्रमनुस्मरन् ॥ ३० ॥
 व्याघ्राद्या ये क्रूरसत्त्वास्तान्हत्वा नृपसत्तमः ॥
 शुनातिचपलेनासौ धन्वी हरिणमन्वगात् ॥ ३१ ॥
 मृगोतिभीतः सहसा वृक्षवृन्दसमावृतम् ॥
 व्याघ्रावासमगाद्भूषोप्यन्वगान्मृगलिप्सया ॥ ३२ ॥
 त्रिलोक्य नृपतिं व्याघ्र उत्तस्थौ व्यात्तवक्त्रकः ॥
 अग्रपादाववष्टभ्य लांगूलं भ्रामयन्निजम् ॥ ३३ ॥
 तदा व्यचिंतयद्राजा किमस्य विनिवर्तकम् ॥
 प्रारब्धमेवशरणमिति मेने नचापरम् ॥
 तदा नृपः खड्गकरस्तस्थौ सिंह इवैककः ॥
 सारमेयोऽपि बलवान्तं भूपं निकषा वसत् ॥ ३४ ॥
 अथ त्रिभिः श्लोकैः इतरेभ्यः मंत्र्यादिप्रधानाधिकारदानप्रकारमाह ॥ २७ ॥

६. '०प्यराज्ञोऽसौ' पा० भे० । ७. 'गुणालयं' पा० भे० । ८. अधिकोऽयं श्लोकः
 क्वचित् । ९. 'वृक्षसघसं' पा० भे० । १०. '०गाद्राजाप्य०' पा० भे० । ११. 'स्थितः'
 पा० भे० । १२. अधिकोऽयं श्लोकः क्वचित् । १३. 'राजा' पा० भे० ।

सूचना.

(१) सन १८७९-८०-८१-८२ सालचे १२ अंकाच्या प्रतीक्षांस पाहिजे असतील त्यांनी दर सालचे अंकांस ५ रु० ५ आणे प्रमाणे आम्हांकडे किंमत पाठविली असता त्यांकडे रवाना होतील. सन १८७८ सालचा पहिला अंक शिवाय करून बाकीचे अंक फुटकळ विकत मिळतील. दर अंकावरून ८८६ पाठविले असता अंक रवाना होतील.

(२) वर्गीणी खाली लिहिलेले गृहस्थांकडे पाठविली असता आम्हांस पोचेल.

- रा. रा. श्रीधर गणेश जिन्सावाले एम. ए., प्रोफेसर मुंबई.
 ,, ,, शिवराम परशुराम भिडे, एम. ए. बडोदे.
 ,, ,, जनार्दन बाळाजी मोडक बी. ए. हायस्कूल-ठाणे.
 ,, ,, सावळाराम माधव चिटणीस सावेर इंदूर.
 ,, ,, वामन दाजी ओक, गिटीस्कूल नागपूर.
 ,, ,, विष्णु रघुनाथ नातू अ० मा० हायस्कूल बेळगांव.
 ,, ,, गंगाधर पांडुरंग मंद्रे न्य. मा. रा० हायस्कूल कोल्हापूर.
 ,, ,, परशुराम भिकाजी भाटये वकील रत्नागिरी.
 ,, ,, शिवक केशव परचुरे हेडस्मातर, अहमदनगर.
 ,, ,, विष्णु मोरेश्वर महाजनी, एम. ए. समर्थवाडी.
 ,, ,, बळवंत कमळाकर शिरस्तदार अहमदनगर.
 ,, ,, रामचंद्र बळवंत खांडेकर, प्रायव्हेट सेक्रेटरी
 नि।। श्री० आणा साहेब अग्नि शरकर अहमदनगर.

(३) हे पुस्तक सर्वांस घेण्यास सुलभ पद्धति, म्हणून याची किंमत वर्षास आगाऊ ४ रुपये ट० ह० ८६ भागाहून ५ रुपये ८८. आगाऊची मुदत पुस्तक घेऊं लागल्यापासून दोन महिन्यांचे आंत समजावी. पोष्टाची तिकिटें पाठविणें झाल्यास तीं अर्धा आणा किंमतीचीं असवीं व रुपयास ८८६ प्रमाणे वर्तावळा पाठवावा. या पुस्तकासंबंधे हरएक प्रकारचा पत्रव्यवहार ठेवणें तो काव्ये-तिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक, घर नंबर २५६, सदाशिव पेठ पुणे गोगटे यांच्या बाडा या पत्त्यावर ठेवावा.